

7

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)*кл7(075.3)
I-90

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 25.03.2020 № 449)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Авторський колектив:

Віталій Дрібниця, спеціаліст вищої кваліфікаційної категорії, переможець Київського обласного етапу та дипломант Всеукраїнського конкурсу «Учитель року-1998» в номінації «Історія», викладач-методист КЗВО КОР «Білоцерківський гуманітарно-педагогічний коледж» (Київська область);

Ігор Щупак, кандидат історичних наук, заслужений працівник освіти України, член Українсько-німецької історичної комісії, Українсько-польської комісії експертів із удосконалення шкільних підручників з історії та географії, директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (м. Дніпро);

Олена Бурлака, заслужений учитель України, переможниця Всеукраїнського конкурсу «Учитель року-2016» у номінації «Історія», учителька історії Городищенського економічного ліцею (Черкаська область);

Ірина Піскарьова, учитель-методист, керівниця освітніх програм Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» (м. Дніпро)

В оформленні обкладинки використано фрагмент діорами Миколи Овечкіна «Остання битва Святослава» («Битва Святослава з печенігами поблизу дніпровських порогів», 1984 р.).

Висловлюємо подяку Братам Капрановим
(Канал ім. Т. Г. Шевченка <https://cutt.ly/1oVjq3j>),
Іллі Шлейферу (Музей історії зброї, м. Запоріжжя)
за надані відеоматеріали для підручника

**Адреса інтернет-ресурсу
до підручника:**

<https://cutt.ly/PpqLP7a>

Дрібниця В. О. та ін.

I-90 Історія України : підруч. для 7 кл. закладів загальної середньої освіти / В. О. Дрібниця, І. Я. Щупак, О. В. Бурлака, І. О. Піскарьова. — Київ : УОВЦ «Оріон», 2020. — 176 с. : іл.

ISBN 978-966-991-039-4.

УДК 94(477)*кл7(075.3)

© В. О. Дрібниця, І. Я. Щупак,
О. В. Бурлака, І. О. Піскарьова, 2020

© УОВЦ «Оріон», 2020

ISBN 978-966-991-039-4

ЗМІСТ

- § 1. **Вступ.** Запрошуємо в мандрівку історією
середньовічної України V–XV ст. 7

Розділ 1. ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

- § 2. Розселення слов'янських племен на території
України в V–VII ст. 9
- § 3. Виникнення східнослов'янської держави
(VIII – середина IX ст.) 17
- § 4. Становлення Русі-України за Олега та Ігоря
(кінець IX – перша половина X ст.) 21
- § 5. Русь-Україна за Ольги та Святослава
(середина – друга половина X ст.) 29
- § 6. *Практичне заняття.* Русь-Україна від літописних антів
до Святослава 35
- § 7. *Узагальнення до розділу 1* «Виникнення і становлення
Русі-України» 37

Розділ 2. РУСЬ-УКРАЇНА наприкінці X – у першій половині XI ст.

- § 8–9. Русь-Україна за Володимира Святославича
(Великого, 980–1015 рр.) 39
- § 10. Русь-Україна за Ярослава Володимировича
(Мудрого, 1019–1054 рр.) 47
- § 11. Політичний устрій, суспільне та господарське життя
Русі-України за доби розквіту
(кінець X – перша половина XI ст.) 56
- § 12. Культура Русі-України наприкінці X –
у першій половині XI ст. 62
- § 13. *Практичне заняття.* Розквіт Русі-України 70
- § 14. *Узагальнення до розділу 2* «Русь-Україна наприкінці X –
у першій половині XI ст.» 71

Розділ 3. РУСЬ-УКРАЇНА в другій половині XI – першій половині XIII ст.

- § 15. Передумови та причини політичного роздроблення Русі-України. Русь-Україна за правління Ярославичів (друга половина XI – початок XII ст.). 74
- § 16. Русь-Україна за Володимира Мономаха та Мстислава Великого 79
- § 17. Роздробленість Русі-України (середина XII – середина XIII ст.). Київське, Чернігівське та Переяславське князівства 84
- § 18. Галицьке і Волинське князівства в середині XII – середині XIII ст. Кочові народи та Крим у X–XIII ст. 90
- § 19. Культура Русі-України в другій половині XI – першій половині XIII ст. 97
- § 20. *Практичне заняття.* Русь-Україна від Ярославичів до політичного роздроблення 104
- § 21. *Узагальнення до розділу 3 «Русь-Україна в другій половині XI – першій половині XIII ст.»*. 105

Розділ 4. КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ (ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА)

- § 22. Утворення Галицько-Волинської держави. Правління Романа Мстиславича (кінець XII – початок XIII ст.) 108
- § 23. Монгольська навала на українські землі. Утворення Золотої Орди 112
- § 24. Королівство Руське за Данила Романовича (Галицького) (1238–1264 рр.) 118
- § 25. Королівство Руське (Галицько-Волинська держава) у періоди стабільності та поступового занепаду (середина XIII – перша половина XIV ст.) 123
- § 26. Культура Галицько-Волинської держави (наприкінці XII – у першій половині XIV ст.) 127
- § 27. *Практичне заняття.* Королівство Руське (Галицько-Волинська держава) та монгольська навала 132
- § 28. *Узагальнення до розділу 4 «Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)»* 133

Роздiл 5. РУСЬКI УДIЛЬНI КНЯЗIВСТВА У СКЛАДI СУСIДНIХ ДЕРЖАВ. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

§ 29. Українські землі у складі Великого князівства Литовського (середина XIV–XV ст.)	135
§ 30. Українські землі у складі Угорщини, Молдавії, Московії, Османської імперії. Князівство Феодоро. Кримське ханство	143
§ 31. Господарство українських земель у XIV–XV ст. Українське суспільство. Магдебурзьке право	152
§ 32. Культура українських земель XIV–XV ст.	161
§ 33. <i>Практичне заняття</i> . Українські землі в середині XIV–XV ст. Кримське ханство	167
§ 34. <i>Узагальнення до розділу 5</i> «Руські удільні князівства у складі сусідніх держав. Кримське ханство».	168
§ 35. <i>Узагальнення до курсу</i> . «Історія України в контексті епохи середніх віків»	171
Словник термінів і понять	174
Дати, що допоможуть зрозуміти історію	175

Шановні семикласники і семикласниці!

Ми продовжуємо мандрівку історією України. Сподіваємося, що під час роботи із цією книжкою ви отримаєте задоволення від пізнання захопливого світу історії.

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

Підручник — це не просто книжка для читання, це особливий інструмент для навчання, яким треба правильно користуватися. Ви вже знаєте, як читати основний текст підручника, як працювати з історичними документами й картами, відповідати на запитання після параграфа. Навчальний матеріал нашого підручника розподілений на **розділи й параграфи**, у кожному з яких для зручності виділені окремі пункти. **Практичні заняття** передбачають самостійну роботу учнів і учениць над ілюстраціями, текстом підручника й додатковим матеріалом, який можна знайти в бібліотеці й інтернет-мережі. Ваш учитель/ваша вчителька історії на практичних заняттях виступатиме як *консультант/консультантка*.

Перед кожним новим параграфом наведено **запитання і завдання на повторення** вивченого вами раніше. Вони допоможуть пригадати те, що полегшить вам ознайомлення з новим матеріалом.

Дорогі друзі! У вивченні історії України вам допоможуть такі рубрики.

Варто запам'ятати!

Поміркуймо!

Думки істориків

Свідчать документи

Історичні подробиці

Фотозагадка

Діємо: практичні завдання

Дати для запам'ятовування виділені в тексті червоним кольором. Вони також повторюються після кожного параграфа. Біля імен правителів у дужках вказано роки правління. Варто уважно переглядати ілюстрації підручника, які не просто доповнюють текст, а й подають пізнавальну інформацію. Звичайно, історичну книжку не можна уявити без карт, які є і в цьому підручнику.

Запитання і завдання в рубриці

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

❧ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ❧

після кожного параграфа спрямовані на систематизацію нового матеріалу, який ви вивчили на уроці. Певні питання варто обговорити з однокласниками/однокласницями в групах. Окремі завдання потребуватимуть вашої творчої роботи, використання додаткової інформації. Вони передбачені насамперед для тих, хто особливо цікавиться історією.

Отже, пропонуємо вам поринути у світ історії України. Це не тільки важливо для розуміння сьогодення, а й неймовірно цікаво.

Бажаємо вам успіхів!

Запрошуємо в мандрівку історією середньовічної України V–XV ст.

Продовжуємо мандрівку сторінками історії України. Наша подорож розпочалася минулого року, коли ви вивчали історію України від найдавніших часів до V ст. н. е. Ви пам'ятаєте, що згадкою про перші кроки людини на українських землях є знахідки стоянки первісних людей у с. Королево на Закарпатті. Українські землі стали центром розвитку унікальної **трипільської культури**.

З IX ст. до н. е. і до початку I тис. н. е. в Північному Причорномор'ї і в Криму панували кочовики: кіммерійці, скіфи та сармати. Скіфи залишили нам на згадку скарби царських поховальних курганів. Сусідами скіфів і сарматів на півдні сучасної України були греки, які утворили міста-держави (поліси): Ольвію, Тіру, Херсонес, Пантікапей та ін. А на півночі України в середовищі землеробських археологічних культур формувалися початки давнього слов'янства.

Колаж
«Україна
за давньої
доби»

Палеоліт

Мезоліт

Неоліт

Енеоліт

Ранній
залізний вік

Діємо: практичні завдання

Пригадайте сторінки історії України, зображені на колажі «Україна за давньої доби» (с. 7), і виконайте завдання.

1. Назвіть історичні факти, які ілюструє кожне зображення.
2. Назвіть історичний час, що відповідає кожному із зображень.
3. Уявно розташуйте ілюстрації на запропонованій стрічці часу.
4. Покажіть на історичній карті місця стоянок, регіони розселення народів, розташування міст, проілюстрованих у колажі.

Тепер перед вами пролягає шлях до середньовічної історії України — складової всесвітньої історії V–XV ст. Перед вашими очима постане велична східнослов'янська держава **Русь-Україна** (IX – середина XIII ст.) і її нащадок — **Королівство Руське** (XII–XIV ст.). Ви дізнаєтеся про походи князів, прийняття християнства, розквіт культури, повсякденне життя русів. Перед вами пройдуть монгольські воїни Чингісхана та Батия.

Ви побачите, як переплелася історія українських земель у XIV–XV ст. з історією сусідніх держав: Великого князівства Литовського та Королівства Польського, князівства Феодоро та Кримського ханства, Угорського королівства та Молдавського князівства, Великого князівства Московського й Османської імперії. І зрозумієте, як сучасне і майбутнє нашої країни залежить від знання її минулого.

Поміркуймо!

Прочитайте цитату з книги «Брама Європи» Сергія Плохія — відомого українського, канадського й американського історика, лауреата Шевченківської премії. Протягом вивчення курсу історії України в цьому році добирайте аргументи «за» висловлену думку і «проти» неї.

Європа є важливою частиною української історії, так само як і Україна — європейської. Розташована на західному краю Євразійського степу, Україна протягом багатьох століть була брамою Європи. Інколи, коли «брама» зачинялася внаслідок війн чи конфліктів, Україна допомагала зупинити іноземні навали зі сходу та заходу; коли ж вона була відчинена, як це найчастіше траплялося в українській історії, вона правила за міст між Європою і Азією, сприяючи обміну людьми, товарами й ідеями.

**Відчиняймо разом браму знань —
підручник з історії України!**

ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ РУСИ-УКРАЇНИ

РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У V–VII ст.

Дізнайтеся, що спільного між венедями, антами і склавинами. Що змусило слов'ян розселитися Європою?

1. РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН (V–VII ст.)

Від II–I тисячоліття до н. е. на теренах сучасної України в басейні річки Прип'ять, переважно на північному й центральному Правобережжі та частково Лівобережжі жили праслов'янські племена.

Слов'яни — найбільша за чисельністю група народів в Європі, близьких за мовою. Традиційно за місцем проживання слов'ян ділять на три гілки: східні слов'яни (на теренах сучасної України, Білорусі, Росії), західні та південні слов'яни.

За походженням слов'яни належать до автохтонних народів Східної і Центральної Європи. *Прабатьківщина давніх слов'ян* до сьогодні невідома археологам та історикам. Більшість з них вважає, що вона розташовувалась між річкою Одер у Польщі на північному заході, Карпатами на південному заході та середньою течією Дніпра на південному сході. Це території сучасної північно-західної України, південної Білорусі, центральної і східної Польщі.

Слов'яни під назвою *венеди* вперше згадуються у працях римських авторів — Плінія Старшого, Корнелія Тацита, Клавдія Птолемея. У візантійського історика готського походження Йордана у праці «Гетика» («Історія готів», VI ст.) з'являються щодо венедів назви *склавини* й *анти*.

Велике переселення народів IV–VII ст. спричинило й рух слов'янських племен. Водночас із Північної Європи

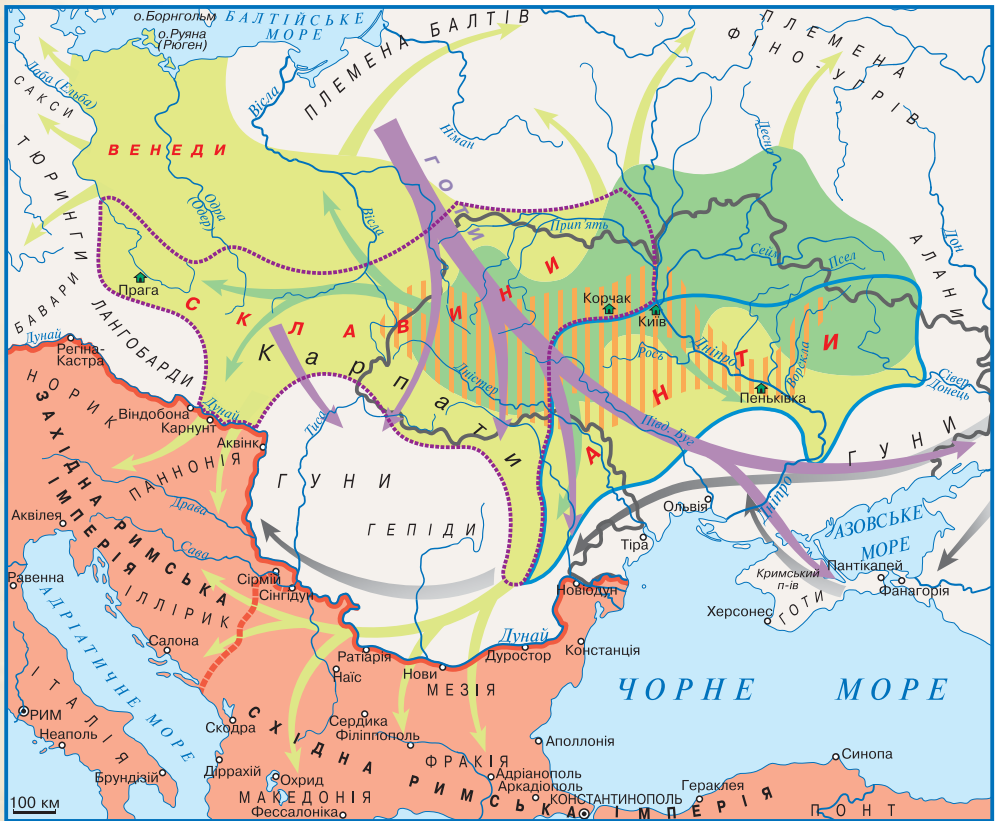

(зі Скандинавії) на південь потягнулися племена землеробів — східних германців (остготи). Однією з причин руху остготів історики називають різке довготривале похолодання на узбережжі Балтійського моря. Розселення готів, слов'ян та інших народів на українських теренах у першій половині I тисячоліття н. е. та створені ними пам'ятки культури археологи назвали **черняхівською культурою**.

У IV ст. до степів сучасної України вторглися гуни. Десь на східному березі річки Північний Донець відбулося кілька битв із готами. Готи зазнали поразки й переселилися

Велике розселення слов'ян у V–VII ст.

- Територія проживання предків слов'ян у V ст. до н. е.
- Територія розселення слов'ян на початку нашої ери
- Переселення германських племен у II–III ст.
- ГОТИ** Германські племена
- Напрямки розселення слов'ян у I–V ст.
- Гунська навала IV ст.
- Терени, що слов'яни заселили до VI ст.
- Подальші переселення слов'ян
- АНТИ** Слов'янські племена VI ст.
- ТЮРИНГИ** Інші племена
- Археологічні культури слов'ян:
  - пражько-корчацька культура склавинів
  - пенківська культура антив
  - Слов'янські пам'ятки
  - Кордони сучасної України

Простежте за картою і назвіть географічні напрямки розселення слов'ян — склавинів й антив.

в Іспанію і на південь Франції. Частина готів осіла в Криму. Гуни зруйнували античні міста-держави (поліси) в Північному Причорномор'ї, зокрема грецький Пантікапей на території сучасного м. Керчі в Криму.

Після вторгнення гунів і зникнення носіїв черняхівської культури для ранніх *слов'ян* відкрилися можливості заселити лісостеп. Слов'яни почали переселятися на найбагатші чорноземи Середньої Наддніпрянщини.

АНТИ

Анти заселили територію України від річки Прут на південному заході України до річки Оскіл на північному сході. Про них відомо переважно з візантійських джерел. Саме слово *анти*, ймовірно, іранського походження і позначало людей, що живуть на околиці, на окраїні.

На чолі антив стояв *вождь*, який вважався першим серед рівних. Вождем обирали людину, яка мала видатні військові здібності, щасливу вдачу і прихильність богів.

Анти, озброєні луками і стрілами, дротиками та кинджалами, вели війни із сусідніми племенами та народами: у V – на початку VI ст. ходили з походами проти Візантійської імперії; разом зі східними кочовиками гунами розгромили готів.

Однак вже в другій половині VI ст. анти потрапили під владу тюркомовних кочовиків зі Сходу — аварів, що з'явилися в Північному Причорномор'ї. Слов'яни називали їх обрами. Напавши на слов'ян, авари спустошили їхні землі. Союз антив припинив своє існування. Остання згадка про них — **602 р.** Візантійські історики Феофілакт Сімокатта й Феофан Сповідник пишуть, що того року анти зазнали поразки від аварів.

Пішовши далі в Центральну Європу, авари утворили в середній течії Дунаю Аварський каганат. Однак у VIII–IX ст. їх повністю розгромили франки й угри. У слов'янських джерелах навіть з'явилося прислів'я *«Згинули, як обри»*.

Саме антив вважав предками українського народу «батько української історії» — видатний історик кінця XIX — початку XX ст. Михайло Грушевський.

Пам'ятник антам
(с. Синява
Рокитнянського району
на Київщині)

Кросворд
«Велике розселення слов'ян»
<https://cutt.ly/WtmUXOG>

ЗАСНУВАННЯ КИЄВА

На землях *антів* на місці сучасного *Києва* з V–VI ст. існували слов'янські поселення. За легендою, Київ заснували на високих кручах річки Дніпро князь *Кий* разом із братами *Щеком*, *Хоривом* і сестрою *Либіддю*. Народна пам'ять зберегла легендарні імена засновників Києва в назвах київських пагорбів: Старокиївська гора, Щекавиця, Хоревіця. А ім'я Либіді залишилося в назві річки (нині в підземному колекторі). Місто віддавна має вигідне географічне положення, оскільки розташовується на сухопутному шляху з Азії до Європи.

Думки істориків

Хто такий був справжній Кий і чи взагалі він був? Суперечки серед істориків не вщухають досі.

Зокрема, український історик Михайло Браїчевський у другій половині XX ст. доводив, що Кий — це воевода Куврат, який жив у 70-ті роки VI ст., за походженням білий хорват.

На території сучасного Києва люди жили з давнини. Постійні поселення існували в VI–IX ст. Тому точну дату заснування міста встановити неможливо. Перша підтверджена згадка Києва в руських джерелах — 862 р., у візантійських — близько 945 року.

ПЛЕМІННІ СОЮЗИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Про історію східних слов'ян VII – початку XII ст. ми дізнаємося з давньоруського літопису «Повість минулих літ» (1113 р.). У ній автор перелічує східнослов'янські племена, що заселяли територію Східної Європи в VII–IX ст.

У «Повісті минулих літ» ідеться, що на території сучасної України жили такі східнослов'янські **племінні союзи**:

- у середній течії Дніпра навколо Києва — *поляни*;
- на території Східної Волині та Поліссі — *деревляни*;
- у басейні Західного Бугу — *дуліби (волянці, бужани)*;
- у передгір'ях Карпат — *білі хорвати*;
- у басейні Південного Бугу — *уличі*;
- по Дністру — *тиверці*;
- на Лівобережжі (басейни річок Десна, Сейм, Сула, Ворскла) — *сіверяни*.

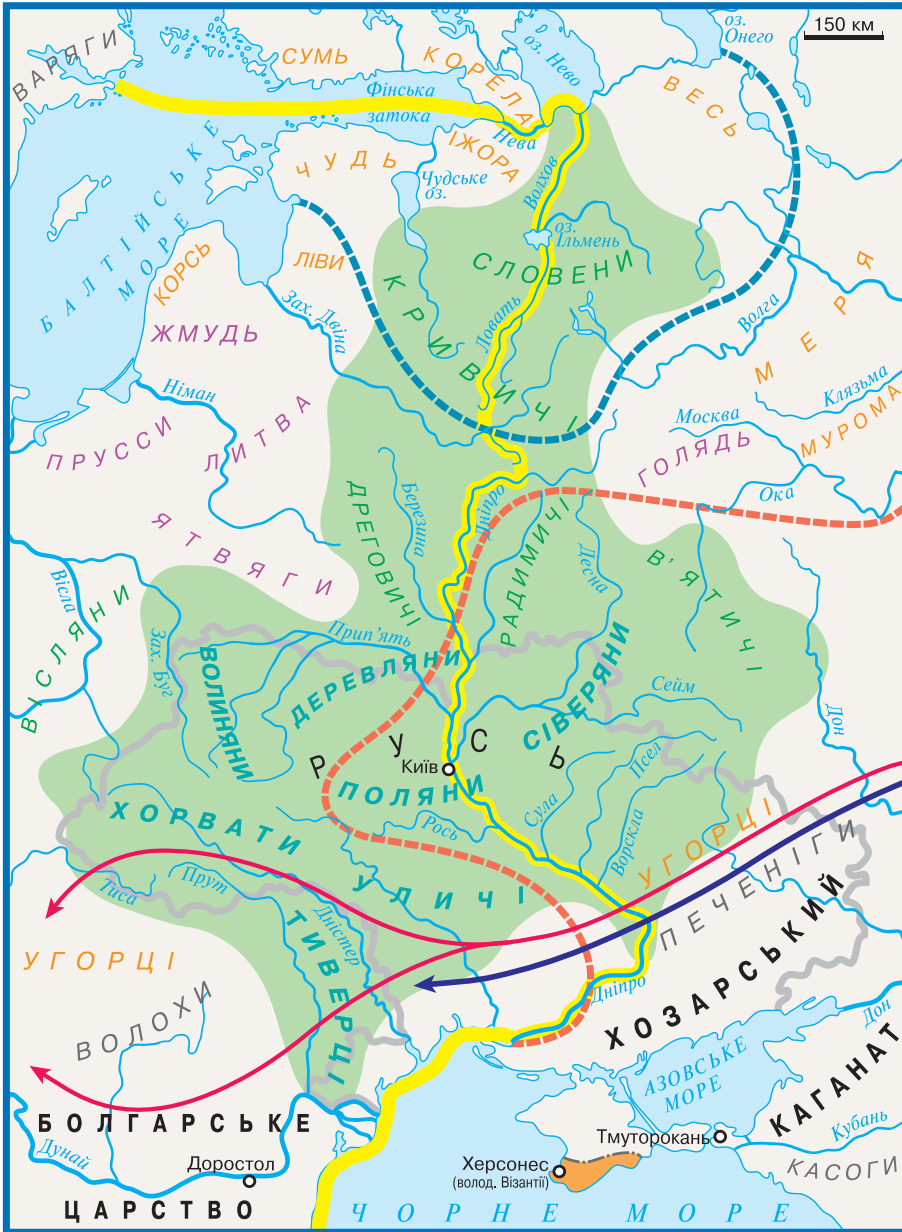

Вправа «Слов'янські племінні союзи»
<https://cutt.ly/9tmUCgF>

Східні слов'яни і їхні сусіди в IX ст.

	Територія розселення східних слов'ян у IX ст.		Межа земель, з яких збирали данину варяги
	Племена та союзи племен		Межа земель, підвладних хозарам
ДРЕГОВИЧИ	слов'яни		Шлях «із варягів у греки»
ПОЛЯНИ	слов'янські племена – предки українців	а	Переселення угорців (а) і печенігів (б) у IX ст.
ЯТВЯГИ	балти	б	
МЕРЯ	фіно-угри		Кордони сучасної України
ВОЛОХИ	інші		

Карто запам'ятати!

Племінний союз — об'єднання кількох племен.

Діємо: практичні завдання

Простежте за картою на с. 13 розселення східнослов'янських племінних союзів на території України. Співвіднесіть території розселення слов'янських племен і сучасні області України.

2. ГОСПОДАРСТВО ТА ЗАНЯТТЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Основу господарства слов'ян становило землеробство.

На північному Правобережжі в лісистій зоні наші пращури займалися *підсічно-вогневим* і *перелоговим землеробством*.

Земля у слов'ян належала всій громаді, проте поступово від громади вона переходила в індивідуальну власність окремих сімей. Поля, ліси і луки залишалися власністю всієї громади.

Розвивалося *домашнє (присадибне) скотарство* — розводили коней, биків, свиней, дрібну рогату худобу (вівці, кози), птицю. Наші предки були вправними рибалками та мисливцями — полювали на кабана, оленя, лося, зубра, ведмедя, бобра, куницю, сайгака, диких коней.

Високого розвитку набули *ремесла* — обробка заліза, гончарство, ткацтво. Слов'яни були вправними ювелірами, будівельниками, бондарями (ті, хто виробляє бочки та діжки). Вони вміли обробляти деревину, камінь, скло.

3. СУСПІЛЬСТВО СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Основою східнослов'янських племінних союзів була *громада*, яка складалася з кількох селищ (гнізд).

На чолі племінних союзів стояли вожді — *князі*, які мали свої військові загони — *дружини*. Князь і дружинники жили у *градах* — укріплених племінних центрах слов'ян, поселеннях, оточених дерев'яним частоколом. Поступово гради перетворювалися в *міста* — центри перебування представників влади, ремесла та торгівлі. З ранньої весни до пізньої осені князі з дружиною ходили в походи, нападали на далеких і близьких сусідів і грабували їх. Більшість награваного належала князю, а дружинники за вірну службу отримували свою частку від того.

Важливі питання життя племінного союзу вирішувалися на *раді старійшин*.

Довідка «Системи землеробства на Русі»
<https://cutt.ly/VyXSiy0>

Барто запам'ятати!

Князь — воєначальник роду чи племені (племінного союзу), який стояв на чолі військової дружини; згодом — правитель держави (князівства).

Дружина — професійне військо у слов'ян, що складалося з найближчого оточення князя.

4. ВІРУВАННЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Предки українців були *язичниками* (інша назва — *погани*), поклонялися силам природи, багатьом богам.

Барто запам'ятати!

Язичництво (поганство) — обожнювання сил природи, віра в багатьох богів і богинь, у магію.

Ми небагато знаємо про давньослов'янських богів. У джерелах є такі імена: *Дажбог*, *Перун*, *Сварог*, *Велес*, *Мокош*, *Симаргл*. На думку деяких істориків, *Дажбог* вважався головним богом, він втілював Сонце. Бог грому та блискавки звався *Перун*, бог вогню — *Сварог*. Покровителем скотарства був *Велес*.

Предки українців обожнювали річки, озера, ліси, а також птахів, звірів. Вірили вони і в потойбічне життя. Богам приносили жертви у спеціальних місцях — *капищах*, де стояли дерев'яні та кам'яні людиноподібні ідоли.

5. СУСІДИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Русь розвивалася на пограниччі впливу західної (християнської) і східної (кочової) цивілізацій. Одним із центрів західної християнської цивілізації була в ті часи імперія РOMEІВ (Візантійська імперія). Кочовий Великий Степ — це величезні степові простори Азії та півдня Європи.

Обидві цивілізації мали схожі риси: фактично неподільна державна і релігійна влада, одноосібне правління державою та економікою.

Довідка «Сусіди слов'ян»
<https://cutt.ly/syXSeHh>

Збруцький ідол
(дохристиянська
язичницька/
поганська
пам'ятка, IX ст.)

ЗНАЮ МИНУЛЕ **◆** ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ **◆** ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

◆ Знаю нове

1. Що називають Великим розселенням слов'ян?
2. Поясніть значення слів хмаринки. Об'єднайте слова за логічними зв'язками. Дайте назви утвореним групам слів.
3. Назвіть головне писемне джерело з історії східних слов'ян. У якому столітті автор завершив свою працю?
4. Дайте визначення понять: «племінний союз», «князь», «дружина», «язичництво».
5. Виконайте тренувальні онлайн-вправи:

«Передумови утворення східнослов'янської держави»

<https://cutt.ly/utmUC1K>

«Східні слов'яни у V – першій половині IX ст.»

<https://cutt.ly/AtmUC3B>

◆ Досліджую і аналізую

1. Які наслідки для слов'ян мало Велике переселення народів?
2. Уявіть, що ви працюєте в музеї. Проведіть екскурсію «Збруцький ідол» для однокласників/однокласниць (скористайтесь довідкою «Як дослідити історичну пам'ятку», вміщеною на інтернет-ресурсі до підручника).

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

V–VII ст. Велике розселення слов'ян

ВИНИКНЕННЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (VIII – середина IX ст.)

Пригадайте з курсу 6 класу визначення терміна «держава». Назвіть ознаки держави. Що сприяло утворенню держав?

1. УТВОРЕННЯ РУСИ-УКРАЇНИ

ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

У V–VIII ст. східнослов'янські племена активно об'єднувалися в племінні союзи, які сучасні історики характеризують як вождівства або державні утворення. Із плином часу внутрішні й зовнішні чинники спричинили переростання вождівства в *державу*.

У східних слов'ян цей процес завершився наприкінці IX ст. *Михайло Грушевський* запропонував називати державу, що існувала у Східній Європі **наприкінці IX – у середині XIII ст.** із центром у Києві, *Русь-Україна*. На його думку, основні події суспільно-політичного життя східних слов'ян відбувалися саме в *Середній Наддніпрянщині*, на території сучасної України. Автор «Повісті минулих літ» називав її *Руська земля*.

Історичні подробиці

Якщо за часів вождівства князі, дружинники, старійшини, а також жерці (на Русі їх називали волхвами) спільно з іншими селянами-общинниками обробляли землю, займалися ремеслами, торгували, то в державі верхівка суспільства вже була відокремлена від одноплемінників: старійшини лише радять князю; князь дає закони, очолює військо під часу походу та чинить суд; дружинники воюють, а волхви закликають милість богів. А князь ще й має змогу передати свою владу в спадок.

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ РУСЬ-УКРАЇНА

Географічні

Вигідне розташування Києва на перетині торговельних шляхів

Економічні

Розвиток господарства, міст.
Подніпров'я — центр східних слов'ян

Внутрішньо-політичні

Розшарування суспільства.
Потреба в державній владі для управління

Зовнішньо-політичні

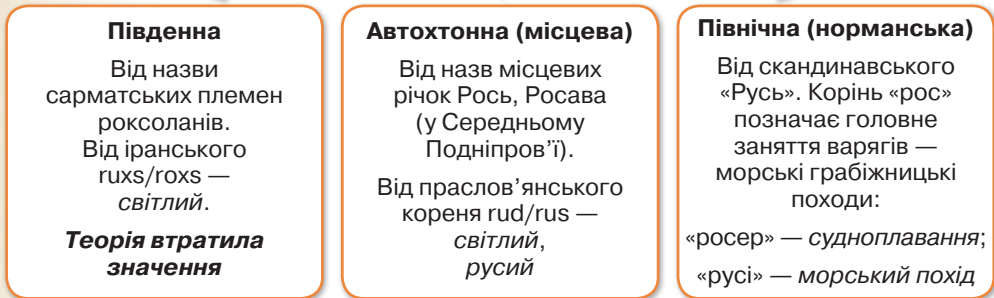
Боротьба з степовими кочовиками потребувала об'єднання військових сил

2. ЩО ОЗНАЧАЄ ТЕРМІН «РУСЬ»

Термін «*Русь*» давніший, ніж сучасна назва нашої країни — *Україна* (ця назва вперше в писемних джерелах датується 1187 роком). Найдавніша згадка терміна «*Русь*» міститься в Бертинських анналах — хроніці франків IX ст. під 839 роком.

ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ТЕРМІНА «РУСЬ»

Норманська теорія походження терміна «Русь» пов'язана з добою воєнних походів, набігів норманів (вікінгів), яких слов'яни називали варягами. З кінця IX до початку X ст. нормани (предки сучасних шведів, данців, норвежців) були справжнім «бичем Європи», не оминули вони і східнослов'янські землі. Молитви в церквах часто закінчувалися словами: «*Господи, врятуй нас сьогодні від норманів!*».

Варяги з другої половини IX ст. були княжою дружиною. Вони на чолі з князем, теж норманського походження, збирали з прилеглих племен *данину*. Її використовували для утримання князя і дружини, перепродавали на візантійських ринках.

Варто запам'ятати!

Данина — побори, вилучення у переможених майна на користь переможців. Данина була ранньою формою збирання податків у перехідний період від вождівства до князівства.

Історичні подробиці

Деякі люди змішують поняття «*Русь*» і «*Росія*», «*руський*» і «*російський*».

Що стосується території Русі-України, то нагадаємо, що в X – XII ст. вона перебувала в межах сучасних Київської, Чернігівської, Житомирської, частини Черкаської, Полтавської, Сумської, Вінницької областей. Мешканців цієї території — тобто представників племінних

союзів полян, сіверян, деревлян — називали **русинами**, або **русами**. З XII ст. Руссю почали називати і західноукраїнські землі.

Лише з середини XIII ст. назва «Русь» поширилася й на землі Московського князівства. Ці землі сьогодні входять до складу Росії.

Отже, жителів земель і князівств Русі-України називали русами, русинами, і аж ніяк не росіянами. На жаль, у сучасній Росії ці поняття часто змішують. Натомість назви «**Росія**», «**росіяни**» увійшли у вжиток у другій половині XVII ст.

Ці факти і думки є важливими з огляду на те, що сучасні російські політики й історики, які з ними співпрацюють, намагаються представити історію Русі-України (інші назви у науковців — Київська держава, Київська Русь та ін.) як історію власне Росії; київських руських князів — як «російських».

3. ПЕРШІ РУСЬКІ КНЯЗІ

Першими князями у східних слов'ян, імена яких дійшли до нас, історики вважають **Аскольда** та **Діра**. Їхні імена відомі нам з «Повісті минулих літ».

Аскольд, влада якого поширювалася найімовірніше на полян, намагався посилити свій вплив на підлеглий території. У **860 р.** Аскольд з військом і невеликим флотом пішов на свого південного сусіда, могутню імперію РOMEІВ (Візантійську імперію).

Скориставшись відсутністю візантійського імператора Михайла III, войовничі руси зруйнували околиці Константинополя і змусили візантійців укласти торговельний договір. Аскольд із дружиною, можливо, здійснив проти Візантії кілька походів. Невипадково в ці часи сучасне Чорне море почали називати Руським морем.

Руси й надалі залишалися **язичниками**. А ось князь **Аскольд**, якщо вірити літописцю, після походу **860 р.** прийняв **християнство**.

Князь київський Аскольд (мозаїка зі станції метро «Золоті ворота» в м. Києві, що вважається однією з найкрасивіших у світі)

Монета номіналом 10 гривень «Аскольд», випущена Національним банком України (реверс, серія «Княжа Україна», 1999 р.)

Чому, на вашу думку, зберігається пам'ять про князя Аскольда в сучасній Україні? Дізнайтеся, яким ще історичним діячам присвячені пам'ятні монети України.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ**ЗАПИТАННЯ І ЗАБЕДАННЯ****Знаю нове**

1. Скільки століть минуло від часів Аскольда і Діра до нашого часу?
2. Розкрийте зміст понять: «держава», «данина», «Русь», «християнство».
3. Визначте головні причини утворення держави у східних слов'ян (Русі-України).
4. Обчисліть, скільки років тому відбувся похід Аскольда на Константинополь.
5. Чи могли зустрітися Аскольд і Карл Великий; Аскольд і Юстиніан; Аскольд і Мухаммад? За потреби скористайтесь додатковими джерелами інформації.
6. Розпочніть у своєму робочому зошиті заповнювати таблицю про політику перших руських князів (у другій половині IX – наприкінці X ст.). Визначте спільні й відмінні риси правління князів.

Політика перших руських князів (у другій половині IX – наприкінці X ст.)

Князь/Княгиня	Роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика

Досліджую і аналізую

1. Які наслідки для Русі мали походи князя Аскольда?
2. Поміркуйте, чому Аскольд прийняв хрещення.
3. Ознайомтеся з текстом історичного джерела та дайте відповіді на запитання до нього.

Георгій Амастридський про напад русів на Візантію (перша половина IX ст.) писав: «Напали варвари рос — народ, як всі знають, дуже жорстокий і немилосердний, що не має жодного сліду ласки до людей. [...] Руйнуються церкви, святощі поганяться; на їхньому місці ставляться олтарі (язичеські). Беззаконні приносяться жертви [...]. Шанують сіножаті, джерела й дерева».

- а) Чим, на думку автора, руси відрізняються від візантійців?
- б) Чи згодні ви з точкою зору автора?
- в) Чому саме такими автор джерела описав русів?

Мислю творчо

1. Яку з теорій походження терміна «Русь» ви вважаєте найбільш вірогідною? Напишіть коротке есе (до 10 речень) з обґрунтуванням своєї точки зору.
2. Намалюйте в зошиті «соціальну піраміду» східних слов'ян і заповніть чарунки термінами: «князь», «селяни-общинники», «волхви», «дружинники».

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.**Запам'ятайте їх:**

середина IX ст. утворення князівства Аскольда і Діра на землях полян
860 р. похід князя Аскольда на Константинополь; хрещення Аскольда

Становлення Русі-України за Олега та Ігоря (кінець IX – перша половина X ст.)

Поміркуйте, чому походи руських князів були спрямовані саме на Константинополь. Які наслідки для Русі могли мати контакти з Візантією?

1. ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КНЯЗЯ ОЛЕГА (882–912 рр.)

У «Повісті минулих літ» автор розповідає про норманського конунга (князя) **Рюрика**, який у середині IX ст. захопив м. Новгород. Його начебто «призвали» на правління місцеві слов'яни. Найімовірніше, літописець помилився більш як на сотню років, оскільки, за даними археологів, Новгорода в IX ст. ще не було. Найвірогідніше, Рюрик захопив невелике селище Ладогу біля Ладозького озера, де жило східнослов'янське плем'я словенів.

На південь, за наказом Рюрика, річками в пошуках Константинополя рушив загін літописного **Олега** (це старонорвезьке ім'я походить від Helgi — *віщий; той, хто пророкує майбутнє*). Більшість сучасних істориків вважає цю особу легендарною, такою, якої насправді не було. Найімовірніше, літописець, який писав на початку XII ст., мало що знав про події кінця IX ст. і об'єднав кількох князів під одним іменем — **Олег**. В усякому разі в джерелах сусідніх з Руссю держав Олега не згадують. Водночас із літописним Олегом до Києва прибув малолітній син Рюрика Ігор, який є історичною особою.

Свідчать документи

«Повість минулих літ» про похід князя Олега на Київ (882 р.)

У рік 6390 [882]. Вирушив у похід Олег, взявши з собою багато воїнів: варягів, чудь, слов'ян, мерю, весь, кривичів, [...]. І прийшли до гір київських, і довідався Олег, що княжать тут Аскольд і Дір. Сховав він одних воїнів у човнах, а інших позаду, а сам пішов до гір, несучи дитину Ігоря. [...], і послав до Аскольда і Діра, кажучи їм, що, мовляв, «Ми, купці, йдемо до греків від Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть до нас, до родичів своїх». Коли Аскольд і Дір прийшли, всі воїни, які поховалися, вискочили з човнів, і сказав Олег Аскольду й Діру: «Не князі ви і не княжого роду, але я княжого роду», а коли винесли Ігоря, додав: «Ось він син Рюрика». І вбили Аскольда і Діра, віднесли на гору і поховали: Аскольда — на горі, яка називається нині Угорське [...]; на тій могилі [стоїть церква] Святого Миколая;

а Дірова могила — за церквою Святої Ірини. І сів Олег княжити в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були у нього варяги, і слов'яни, і інші, що прозвалися Руссю. [...]

1. Яким чином Олегові, за літописом, вдалося захопити Київ?
2. Якою була доля Аскольда і Діра?

Аскольдова могила (нині церква Святого Миколая; малюнок письменника і художника Тараса Шевченка, 1846 р.)

Найвірогідніше, у Києві відбувся переворот на користь князя-зайди язичника Олега. Під час перевороту місцеве населення, яке не було прихильне до князя-християнина Аскольда, підтримало князя-язичника.

Таким чином, за літописом, у **882 р.** Київ захопив норман Олег. Він об'єднав північні землі східних слов'ян з південними, а центром свого перебування (столицею) обрав укріплений Київ, який розташовувався приблизно посередині торговельного шляху «із варягів у греки».

СВІДЧАТЬ ДОКУМЕНТИ

Літопис руський про княжіння Олега в Києві і приєднання деревлян, сіверян, уличів, радимичів і тиверців до Русі (80-ті роки IX ст.)

У рік 6391 [883]. Почав Олег воювати проти деревлян і, примучивши їх, став із них данину брати по чорній куниці.

У рік 6392 [884]. Пішов Олег на сіверян, і побідив сіверян, і наклав на них данину легку. І не велів він їм хозарам данину давати, сказавши: «Я їм противник, і вам нічого давати».

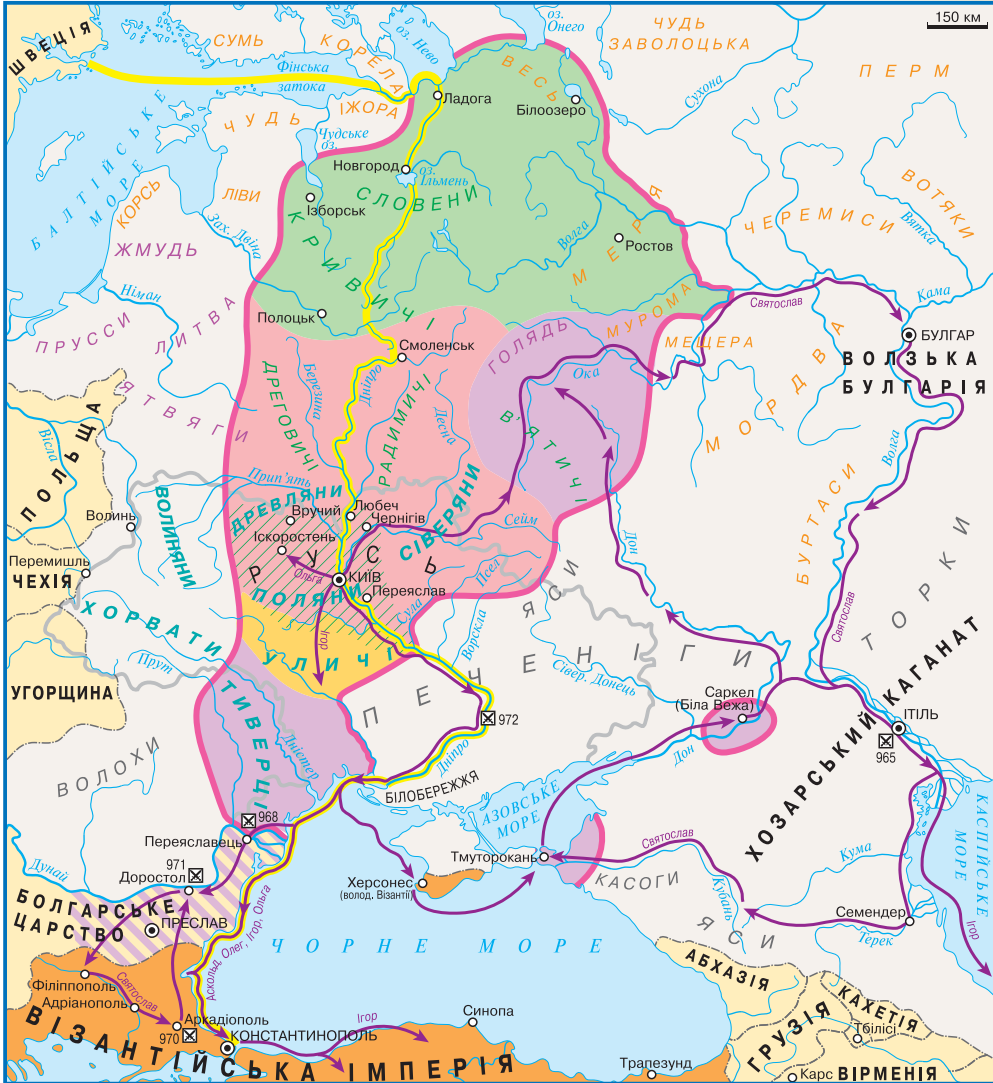
У рік 6393 [885]. Послав Олег [послів] до радимичів, питаючи: «Кому ви данину даєте?». Вони ж сказали: «Хозарам». І мовив їм Олег: «Не давайте хозарам, а мені давайте». І дали вони Олегові по шелягу (срібна чи золота монета), як ото й хозарам давали.

1. Які племена підкорив Олег?
2. Кому східнослов'янські племена платили данину?
3. Уявіть себе дослідником/дослідницею історичних документів — дізнайтеся, чому роки в літописі мають подвійний запис.

Усі підкорені Києвом племена платили данину. Головною формою данини було **полюддя**. Розмір данини точно не було визначено, що призводило до постійних зловживань.

Русь-Україна за перших князів

- Князівство Рюрика у 873–882 рр.
- Імовірне князівство Аскольда у 882 р.
- Завоювання Олега у 882–885 рр.
- Завоювання Ігоря у 940-х рр.
- Завоювання Святослава (964–972 рр.)
- Походи київських князів

- 965 Битви князя Святослава
- Нетривалі територіальні надбання Святослава в Болгарії (968–971 рр., потім – до Візантії)
- Кордони Русі-України наприкінці князювання Святослава
- Візантійська імперія
- Інші держави
- Кордони сучасної України

1. Які дві частини східнослов'янських земель об'єднав Олег?
2. Чому саме Київ став столицею держави?
3. Покажіть торговельний шлях «із варягів у греки».
4. Які факти з історії Русі-України «повідомляє» карта?

Полюддя було головним засобом існування князя і дружини. Зібране майно князі через купців перепродували у Візантії та інших країнах. Це давало їм можливість придбати для себе дороге іноземне озброєння, гарних коней, одяг і обладунки.

Карто запам'ятати!

Полюддя (від «ходіння по людях») — збирання натуральної данини з підлеглого населення Русі, яке провадив щозими київський князь або його намісник.

Великі прибутки Київ отримував не тільки з підкорених племен. Київський князь контролював обидва великі торговельні шляхи, що проходили через Київ, — шлях із півночі на південь «із варягів у греки» та зі сходу на захід (частина арабського срібного шляху). Це приносило величезні прибутки, оскільки всі купці, що доставляли товар водою або сухоходом, платили мито.

З іменем Олега пов'язують легендарний похід **907 р.** на Константинополь (Царгород). Найбільшу затоку біля Константинополя — *Суд* (сучасна назва *Золотий Ріг*) — на ніч перекривали від ворогів величезним ланцюгом. Щоб обійти перешкоду, Олег наказав поставити свої кораблі на колеса і так штурмувати столицю Візантії.

Свідчать документи

Літопис руський про похід Олега на Константинополь (907 р.)

У рік 6415 [907]. Пішов Олег на греків, Ігоря залишивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців [...]

Штурм Олегом Царгорода (малюнок із Радзивілівського літопису кінця XV ст.)

І прибув він до Цесарограда, а греки замкнули Суд і город заперли. І вийшов Олег на берег, і повелів воям виволокти кораблі на берег. І спустошив він довкола города [...].

І повелів Олег воям своїм колеса зробити і поставити кораблі на колеса. А коли настав попутний вітер, напнули вони паруси, [рушили] з поля, і пішов [Олег] до города.

1. Які східнослов'янські племінні союзи брали участь у штурмі Константинополя?
2. Чи були серед Олегового війська представники неслов'янських народів?

Поміркуймо!

Поміркуйте над запитаннями:

1. Чи можливо здійснити сухопутну подорож під вітрилами?
2. Які фізичні умови, на вашу думку, для цього необхідні?

Наслідком походу стала вигідна для русів торговельна угода **911 р.**, зміст якої зберігся лише в «Повісті минулих літ». Літописець зазначає, що руським купцям:

- надавалося право безмитної торгівлі в *Константинополі*;
- дозволялося жити поблизу столиці *Візантії*, а візантійці постачали їм все необхідне для морських переходів.

На знак перемоги Олег, за літописом, прибив до воріт Константинополя свій щит.

Ходив Олег з походами і на Каспійське море проти Арабського халіфату, де, можливо, й загинув. Хоча, за літописом, він загинув від укусу змії, що виповзла із черепа його улюбленого коня.

2. ПРАВЛІННЯ КНЯЗЯ ІГОРЯ (912–945 рр.)

Після смерті Олега київським князем став *Ігор* (його ім'я походить від норманського імені Ingvarr), який залишився в пам'яті поколінь під прізвиськом «*Старий*». Це реальна історична особа, яка зафіксована не лише в руських джерелах. Із княжінням Ігоря на Русі було започатковано правлячу династію — *Рюриковичів*. Ігор був сином норманського конунга (князя) Рюрика.

Легенда про смерть
Олега

<https://cutt.ly/vtmR0xr>

Князь Ігор Старий
(мозаїка зі станції метро
«Золоті ворота», м. Київ)

До успіхів князя можна віднести вдаль відбиття набігів азійських кочовиків — печенігів.

Варто запам'ятати!

Печеніги — середньовічні тюркомовні кочовики, що жили відгінним скотарством.

Печеніги, що жили в межиріччі Волги і Яіка, на межі IX–X ст. відкочували у степи Північного Причорномор'я. У 915 р. з печенігами укладено мирну угоду. Цього ж року війська князя захопили на північному сході басейн річки Ока і підкорили владі Києва цей відрізок арабського Волзького торговельного шляху. Це забезпечило надходження на Русь арабського срібла. Однак уже в 40-х роках X ст. карбування арабських грошей (дирхемів) скоротилося, а якість срібла, з якого їх виготовляли, погіршилася. Можливо, нестача срібла викликала в 40-х роках X ст. загострення відносин Русі та Візантії і постійне збільшення полюддя.

У 941 р. похід на Візантію закінчився поразкою руського флоту біля містечка Ієрон. Греки перемогли «не числом, а умінням», і руський флот був спалений «грецьким вогнем» — легкозаймистою сумішшю на основі смоли, сірки, селітри та нафти. Вона горіла й на воді. Метали її з труб-сифонів, укріплених у позолоченій пащі лева, встановленій на носі візантійського корабля.

Спалення кораблів Ігоря (мініатюра мадридського списку «Хроніки» Іоанна Скилиці XII–XIII ст.)

У 944 р. Ігор домігся укладення нової угоди з Візантією. Щоправда, нова угода була не такою вигідною, як попередня — руси мали сплачувати мито. Візантійці обмежували кількість руських товарів на своєму ринку. Це не давало

можливості князеві збагачуватися і посилювати свою могутність.

Успішним для Ігоря був похід 944 р. проти союзника Візантії в Південному Прикаспії — Кавказької Албанії.

Ігор намагався збільшити полюддя всередині держави. Він кілька разів поспіль зібрав його з деревлян. Наслідком стало повстання деревлян і загибель князя Ігоря **945 р.**

Археологічні розкопки підтверджують і розширюють наші знання про повстання: саме в 940–950-х роках спалено велику кількість слов'янських городищ від Дніпра до Дністра. Отже, повстали не лише деревляни, а й уличі.

Свідчать документи

Літопис руський про убивство деревлянами кийського князя Ігоря (945 р.)

У рік 6453 [945]. У той рік сказала дружина Ігореві: «[...] Підемо, княже, з нами по данину, та й ти здобудеш і ми». І послухав їх Ігор — пішов до деревлян за даниною, і додав до колишньої данини нову, і творили насильство над ними мужі його. [...] Коли ж ішов він назад, поразмислив, сказав своїй дружині: «Ідіте з даниною додому, я повернуся і позбираю ще». І відпустив він дружину свою додому, а сам з малою частиною дружини повернувся, бажаючи більшого багатства. Деревляни ж, почувши, що йде знову, радилися з князем своїм Малом: «Якщо внадиться вовк по вівці, то виносе все стадо, якщо не уб'ють його. Так і цей: якщо не вб'ємо його, то всіх нас погубить». [...] І деревляни, вийшовши з міста Іскоростеня, [...] вбили Ігоря, і дружину його, оскільки було їх мало.

Вбивство деревлянами князя Ігоря
(малюнок із Радзивіллівського літопису кінця XV ст.)

1. Де відбуваються зазначені події?
2. Хто очолив повстання деревлян? Чому деревляни вбили Ігоря?

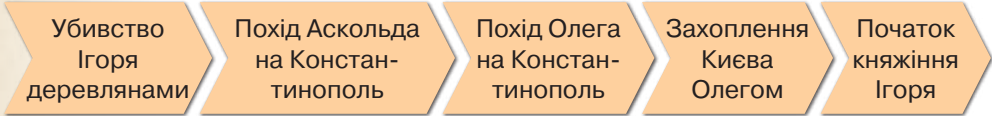

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю нове

1. Упорядкуйте стрічку часу. Укладіть задачі на лічбу часу.

2. Покажіть на карті Русь-Україну за Олега, напрямки походів Олега й Ігоря.
3. Дайте визначення понять: «*полюддя*», «*печеніги*».
4. Продовжте у своєму робочому зошиті заповнювати таблицю «Політика перших руських князів (у другій половині IX – наприкінці X ст.)» (с. 20).
5. Виконайте тренувальну онлайн-вправу:

«Правління князя Олега»
<https://cutt.ly/utmUBsn>

♦ Досліджую і аналізую

1. Визначте наслідки захоплення Києва Олегом.
2. Зіставте (знайдіть спільне й відмінне) походи Олега й Ігоря на Константинополь.
3. Проаналізуйте історичний мем:
  - а) визначте, які історичні події лягли в основу мему;
  - б) перевірте та поясніть, чи правильною є історична інформація мему.

♦ Мислю творчо

1. Виконайте ілюстрований творчий проєкт «Перші руські князі» (лепбук, сценкан, мультимедійна презентація — на вибір).
2. Уявіть себе давньоруським літописцем. Напишіть текст для літопису про князя Олега або Ігоря (не більше ніж 10 речень).

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.

Запам'ятайте їх:

- 882–912 рр.** правління літописного князя Олега
- 907 р.** похід Олега на Константинополь
- 911 р.** укладення торговельної угоди Русі та Візантії
- 912–945 рр.** правління князя Ігоря Рюриковича
- 941, 944 рр.** походи Ігоря проти Візантії
- 945 р.** повстання деревлян, убивство князя Ігоря

Русь-Україна за Ольги та Святослава (середина — друга половина X ст.)

Яка династія запанувала в Русі-Україні на початку X ст.? Які наслідки для руської держави мала діяльність Олега й Ігоря?

1. СТАНОВЛЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ ЗА ПРАВЛІННЯ ОЛЬГИ (945–964 рр.)

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом параграфу, завершіть укладання таблиці «Політика перших руських князів (у другій половині IX – наприкінці X ст.)» (с. 20). Самостійно визначте заходи внутрішньої і зовнішньої політики Ольги та Святослава за текстом підручника. Назвіть спільні й відмінні риси правління князів.

Наступницею князя Ігоря стала його дружина *Ольга* (зі шведської — *Helga*), яка правила Руссю до змужніння їхнього сина *Святослава*.

Історичні подробиці

Літописець описав кілька варіантів помсти княгині Ольги деревлянам. Ось один з них.

Сказала ж їм (деревлянам) Ольга, [...] дайте мені від кожного двору по три голуба та по три горобці. Я ж не хочу покласти на вас тяжкі данини, як чоловік мій, тому-то і прошу у вас мало [...]». Деревляни ж, зрадівши, зібрали від двору по три голуби і по три горобці і послали до Ольги з поклоном. [...] Ольга ж, роздавши воїнам — кому по голубу, кому по горобцеві, наказала прив'язати кожному голубу і горобцеві трут, завертаючи його в невеликі хустинки і прикріплюючи ниткою до кожної птиці. І коли стало сутеніти, наказала Ольга своїм воїнам пустити голубів і горобців. Голуби ж і горобці полетіли до своїх гнізд: голуби в голубники, а горобці під стріхи. [...] І не було двору, де б не горіло. [...] І так взяла місто (Іскоростень) і спалила його, міських же старійшин забрала в полон, а інших людей убила, третіх віддала в рабство мужам своїм.

1. Які риси характеру княгині Ольги відобразив літописець?
2. Дайте власну оцінку діям княгині Ольги.

Які легенди не описував би нам літописець, достеменно відомо, що, помстившись деревлянам, Ольга остаточно підпорядкувала їхні землі Києву. В Іскоростені своїх князів уже не було — містом керував посадник київського князя.

Також княгиня була змушена розпочати зміни, які ми, сучасники, називаємо реформами:

- створено осередки центральної князівської влади на місцях і місця збирання данини (літописець називав їх *погости*);
- встановлено порядок збирання данини та її розміри (*уроки*).

Діємо: практичні завдання

Літопис руський про діяльність київської княгині Ольги (946–947 рр.)

У літо 6454 [946]. І пішла Ольга з сином своїм і з дружиною по Деревлянській землі, встановлюючи розпорядок данини і податків. Існують місця її стоянок і полювань досі.

У літо 6455 [947]. Вирушила Ольга до Новгороду і встановила по Мсті погости і данини і по Лузі — оброки і данини.

1. Що означають слова «погости», «данина», «уроки»?
2. Знайдіть у додаткових джерелах інформації значення слова «оброк».

За часів княгині Ольги на Русі фактично закінчився період «вождівства» та розпочався період «князівства». «Вождівство» існувало завдяки невнормованій данині (полюддю) підкорених племен і вряди-годи присутності князівської влади на підкорених територіях. Тепер же з'являється держава-князівство з погостами — осередками центральної київської влади на місцях. Київ утвердився як столиця держави.

Реформи княгині Ольги були вирішальним кроком перетворення племінних князів на державу Русь-Україну.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КНЯГИНИ ОЛЬГИ

Головною метою зовнішньої політики княгині Ольги було розширення зв'язків із сусідніми державами мирним дипломатичним шляхом. Передусім княгиню цікавили добросусідські відносини з Візантією. Вона спорядила мирне посольство і сама їздила до Візантії (946 або 957 р.).

Княгиня Ольга (фрагмент пам'ятника княгині Ользі, святому апостолу Андрію Первозваному та просвітителю Кирилу і Мефодію; робота скульптора Івана Кавалерідзе)

Які риси характеру княгині вдалося передати скульптору?

За легендою, у Царгороді Ольга прийняла хрещення від візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного, намагалася одружити сина Святослава з донькою візантійського імператора. Ставши хресною дочкою імператора, Ольга продемонструвала свою духовну спорідненість з могутньою Візантією.

Ольга також налагодила відносини із Центральною Європою, відряджаючи своїх послів до імператора Священної Римської імперії Оттона I та приймаючи послів від нього.

У 961 р. в Київ на запрошення княгині Ольги та з дозволу імператора Оттона I приїздив представник Папи Римського німецький монах-бенедиктинець, єпископ Адальберт. Метою його місії було охрестити Русь, проте місія виявилася невдалою. Частина істориків пов'язує це з конфліктом між Ольгою (княгинею-християнкою) і її сином Святославом, який залишався язичником.

У народній пам'яті Ольга залишилась як *Мудра*, а православна церква канонізувала її як Рівноапостольну, зарахувавши до лику святих.

Діємо: практичні завдання

Перегляньте відео і дайте відповіді на запитання.

1. Які факти біографії княгині Ольги повідомляють автори? 2. На яких рисах характеру княгині вони наголошують? 3. У чому, на думку авторів, полягає історичне значення діяльності княгині Ольги?

Відео «Таємна історія княгині Ольги» (тривалість 04 хв 44 с)
<https://cutt.ly/8i4JTv5>

2. ПРАВЛІННЯ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА ІГОРЬОВИЧА (964–972 рр.)

Коли Святослав, син Ольги й Ігоря, досяг повноліття, мати передала йому управління державою. В історію Святослав увійшов під різними прізвиськами — *Завойовник*, *Хоробрий*, *Славний*. Хоча Ігор та Ольга мали норманські імена, проте свого сина вони назвали слов'янським іменем. Це свідчить про достатньо швидку слов'янізацію норманської верхівки руського суспільства.

Святослав залишався язичником, не бажаючи хреститися, як мати.

Усе своє життя провів князь у походах. У **964 р.** Святослав повів свої війська на річки Ока й Волга. Він підкорив в'ятичів, завдав удару волзьким булгарам і бургасам (мордві).

Свідчать документи

Літописець характеризує Святослава як князя-воїна, оборонця рідної землі: «У походах він ходив легко, мов пардус (гепард) і багато воював. Не возив він за собою у походах ні воза, ні казанів... Не мав ні шатра. А коли князь виступав, то посилав [послів] у інші землі зі словами: «*Іду на ви*» (*Іду на вас*)».

965 р. воїни Святослава зіткнулися з головними силами Хозарського кагана і вщент розгромили їх. Були зруйновані столиця каганату Ітиль і місто Семендер на березі Каспійського моря. Під час цього походу Святослав підкорив своїй владі також північнокавказьких ясів і косогів (осетини і адиги). Унаслідок східних походів Святославу вдалося ослабити Хозарський каганат.

Але подолавши могутнього сусіда, Святослав відкрив шлях у Причорноморські степи для печенігів — тюркських кочових племен.

Після перемоги на Сході, Святослав **968 р.** вирушив у свій перший похід проти Болгарського царства. Він допоміг візантійському імператорові Никифору Фоці придушити повстання болгар, які прагнули незалежності від імперії РOMEїв, і підкорив майже всю східну Болгарію.

Він навіть хотів перенести столицю в Подунав'я до м. Преслава (Переяславця), кажучи: «*Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів — сrebro й коні, із Русі ж — хутро і віск, і мед, і челядь*».

Проте колишні союзники Святослава печеніги напали на Київ. Князь повернувся до столиці, де Ольга зустріла його докорами за те, що він не боронить батьківської спадщини. Проте невдовзі мати померла. Князь перед черговим походом поділив руські землі між синами:

- старшого сина Ярополка залишив у Києві;
- Олега посадив у деревлянській землі;
- Володимиру, позашлюбному сину від рабині Малуші (є версія, що вона була донькою деревлянського князя Мала), дав Новгород.

А князь із дружиною **970 р.** вирушив у другий похід на Болгарію. Проте ситуація змінилася, і Святослав тепер воював з колишнім союзником — Візантією. В імперії РOMEїв відбувся династичний переворот. Замість Никифора Фоки, для якого руси були союзниками, трон захопив енер-

гійний полководець Іоанн I Цимісхій. Святославу разом із союзниками — східними болгарами, угорцями та частиною печенігів — вдалося спочатку завдати відчутного удару могутній імперії. Але **971 р.** руський князь був розбитий новим візантійським імператором під Аркадіополем.

Перед загрозою голодної смерті і під тиском варязьких найманців у війську Святослав був змушений укласти мир із Візантією.

СВІДЧАТЬ ДОКУМЕНТИ

Візантійський хроніст Лев Диякон про зовнішність князя Святослава Ігорьовича

Ось якою була його (князя Святослава) зовнішність: середнього зросту, не надто високого і не дуже низького, з кошлатими бровами і ясно-синіми очима, ніс короткий, з негустою бородою, з густим, дуже довгим волоссям над верхньою губою. Голова в нього була зовсім гола, але з одного боку її звисало пасмо волосся — ознака знатності роду; міцна потилиця, широкі груди та всі інші частини тіла були цілком співмірні, однак виглядав він похмурим і диким. В одне вухо його була вдіта золота сережка; вона була прикрашена карбункулом, обрамленим двома перлинами. Одежа його була біла і відрізнялася від одягу його наближених тільки чистотою.

За угодою з Візантією Святослав зрікся своїх володінь на Балканах, обіцяв не піднімати зброю проти імперії. Візантійці не перешкоджали руському війську повернутися додому.

Частина військ поверталася на Русь сухоходом, частина, на чолі зі Святославом, — на човнах Дніпром. Невеликий загін князя потрапив у пастку печенігів на чолі з ханом Курею біля Дніпрових порогів. Тут відбулася жорстока битва, у якій Святослав загинув.

За легендою, із черепа князя-воїна печеніги зробили чашу, вважаючи, що пиття з неї зробить і їх такими ж непереможними, як Святослав. Пізніші літописні джерела наводять напис, зроблений печенігами на окутті лоба Святослава: «*Чужих бажаючи, своє погубив*».

Подумайте, на яких воїнів пізнішої доби був схожий князь Святослав. Аргументуйте свою думку.

Князь Святослав (мозаїка зі станції метро «Золоті ворота», м. Київ)

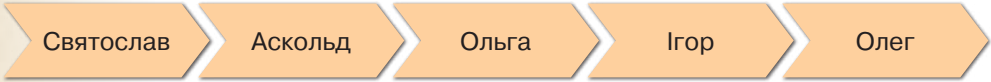

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю нове

1. Упорядкуйте стрічку часу правління князів Русі. Складіть задачу на лічбу часу в межах заданої хронології.

2. Визначте, хто з князів правив найдовше — Олег, Ігор, Ольга чи Святослав.
3. Дайте визначення понять: «реформи», «данина», «логост», «уроки», «оброк».
4. Складіть онлайн-пазл:

**Русь-Україна за Ольги та Святослава
(середина — друга половина X ст.)**
<https://cutt.ly/RtmUNTs>

Досліджую і аналізую

1. Обговоріть у класі результати роботи з таблицею «Політика перших руських князів (у другій половині IX – наприкінці X ст.)». Визначте спільні й відмінні риси правління князів/княгині.
2. Схарактеризуйте наслідки та значення діяльності княгині Ольги для Русі-України.
3. Назвіть мету, результати та наслідки походів князя Святослава. Покажіть на карті (позначте на контурній карті) напрямки походів князя Святослава.

Мислю творчо

1. Опишіть від імені князя Святослава Ігорьовича один із його походів — напишіть есе обсягом до 10 речень.
2. Напишіть сенкани «Олег Віщий», «Ігор Старий», «Ольга Мудра», «Святослав Завойовник» (скористайтеся пам'яткою «Як скласти сенкан», вміщеною на інтернет-ресурсі до підручника).

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.

Запам'ятайте їх:

- 945–964 рр.** правління княгині Ольги
- 964–972 рр.** правління князя Святослава Ігорьовича
- 964–965 рр.** походи Святослава проти Волзької Булгарії та Хозарського каганату
- 968 р.** похід Святослава проти Болгарського царства (Перший балканський похід)
- 970–971 рр.** війна Святослава з Візантією (Другий балканський похід)

Практичне заняття. Русь-Україна від літописних антив до Святослава

1. Заповніть за зразком таблицю про розселення східних слов'ян на теренах України. Використовуючи назви річок, міст, сучасних областей України, запишіть інформацію про розселення полян, деревлян, сіверян, волинян (дулібів), тиверців, уличів, білих хорватів.

Розселення східних слов'ян на теренах України	
Назва племінних союзів східних слов'ян	Територія розселення
Поляни	Навколо Києва, Середнє Подніпров'я, територія сучасної Київської області

2. У зошиті або за допомогою графічної програми на комп'ютері намалюйте шкалу часу, яка б включала Велике переселення народів, вождівство антив, легендарне заснування Києва, час існування східнослов'янських племінних союзів, хронологічні рамки та важливі події правління Олега, Ігоря, Ольги, Святослава. Визначте, які події збігаються в часі.

3. Уявіть себе журналістом/журналісткою. Використовуючи подані історичні джерела й ілюстрації, напишіть коротке есе (*не більше ніж 20 речень*) на тему «Заняття, побут, одяг і традиції східних слов'ян у джерелах».

Свідчать документи

Прокопій Кесарійський про державу, культуру, вірування, звичаї та побут східних слов'ян (VI ст. н. е.)

Ці народи, склавини й анти, не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. [...] Єдиного бога, громовержця, визнають вони владикою всього світу і в жертву йому приносять биків і всякого роду священних тварин. [...] Поклоняються також рікам і німфам, і іншим божествам, і всім їм приносять жертви; під час цих жертвоприношень ворожать.

Живуть вони в убогих хатинах, далеко розташованих одна від одної, і часто міняють місця проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики; панцерів вони не носять; деякі виходять у бій без хітона і без трибонія (без верхнього і спіднього одягу), в самих коротких штанах, і б'ються в шароварах, що закривають лише частину тіла.

Псевдо-Маврикій про культуру східних слов'ян (VI ст. н. е.)

Племена склавінів і антів живуть укупі, і життя їх однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити. [...] Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не держать у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їх рабство певним строком, після чого відпускають їх, якщо вони хочуть, за деяку винагороду в їх землю, або ж дозволяють їм оселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям. [...]

Є в них і безліч усяких плодів, складених купами, і найбільше — проса.

Одяг східних слов'ян
(реконструкція Зінаїди Васиної)

Напівземлянка слов'ян
(сучасна реконструкція)

[...] У них нема спільної влади, вони завжди ворогують одні з одними і в бою не знають правильного строю, але намагаються битися в бойовому порядку, і так само не люблять показуватися на рівних, відкритих звідусіль місцях.

4. Складіть історичний портрет княгині Ольги або князя Святослава (*скористайтесь пам'яткою «Як скласти історичний портрет», вміщеною на інтернет-ресурсі до підручника*).

5. Перегляньте відео, зняте в Музеї історії зброї у м. Запоріжжі і дайте відповіді на запитання.

1. Визначте, у яких країнах використовували зброю, що була в руських воїнів.
2. Який вид зброї став символом влади в Україні та в деяких інших країнах?
3. Де розміщувався центр виготовлення «мечів каролінгського типу»? Звідки походить ця назва?
4. Як були озброєні знатні воїни, а як — селяни?
5. Яка зброя була у князя Святослава і його дружинників?

Відео «Булава»
(тривалість 03 хв 11 с)
<https://cutt.ly/2odbfw3>

Відео
«Каролінгський меч»
(тривалість 02 хв 49 с)
<https://cutt.lv/9odbtrg>

Відео «Обушок»
(тривалість 02 хв 59 с)
<https://cutt.ly/zodv0aT>

Узагальнення до розділу I «Виникнення і становлення Русі-України»

- Від V до кінця X ст. українські землі пережили різочі зміни. Велике переселення народів привело до появи слов'ян на історичній арені та Великого розселення слов'ян у V–VII ст. по території Центральної, Східної і Південної Європи.
- Давні слов'яни традиційно займалися землеробством, присадибним скотарством та ремеслами. Наші предки з'являються в історії під назвами: «венеди», «склавини» й «анти». Анти опанували ліси та лісостеп. Короткочасне існування вождівства антив закінчилося їхньою поразкою від тюркомовних кочовиків аварів на початку VII ст.
- У VII–IX ст. на території сучасної України формувалися літописні племінні східнослов'янські союзи: поляни, деревляни, волиняни, сіверяни, уличі, тиверці, білі хорвати. У середині IX ст. за участі норманів, які шукали річковий шлях до Константинополя (Царгорода), навколо Києва на землях полян було утворено князівство Аскольда і Діра.
- За період другої половини IX – середини X ст. організація влади і суспільства пройшла еволюцію від вождівства до держави.
- З приходом у Київ наприкінці IX ст. літописного князя Олега територія Русі значно розширилася. Князь обклав частину східних слов'ян даниною і уклав першу торговельну угоду з Візантійською імперією. Справу Олега продовжив князь Ігор. Саме він став засновником династії Рюриковичів, що правила Руссю-Україною всі століття її існування.
- З приходом у середині X ст. до влади княгині Ольги внормовано податки й налагоджено мирні зв'язки з Візантією. Ольга, як і Аскольд, охрестилася, хоча більшість населення надалі лишалася язичниками.
- У другій половині X ст. князь-воїн Святослав Ігорович розширив кордони Русі-України на схід і південь, ведучи неперервні війни із сусідами: волзькими булгарами, хозарами, дунайськими болгарами та вчорашніми союзниками — візантійцями. Нормани, що певний час були верхівкою давньоруського суспільства, слов'янізувалися — перейшли на місцеву мову, звичаї тощо.

1. ХРОНОЛОГІЧНА РОЗМИНКА

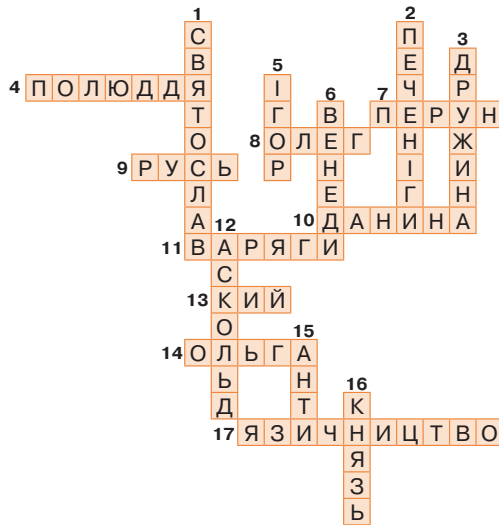
Пригадайте найважливіші події часів становлення Русі-України:

- а) назвіть історичні події, зображені на літописних мініатюрах;
- б) розташуйте ілюстрації в хронологічній послідовності;
- в) запропонуйте історичні події, якими варто доповнити подану стрічку часу;
- г) використовуючи зображені події, складіть власну задачу на лічбу часу та запропонуйте розв'язати її однокласникам/однокласницям.

2. КРОСВОРД НАВПАКИ

Складіть до розгаданого кросворда запитання. Намагайтеся сформулювати їх якомога лаконічніше.

3. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням: <https://cutt.ly/0tmUN0d> або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіху та високих балів!

РУСЬ-УКРАЇНА наприкінці X – у першій половині XI ст.

Русь-Україна за Володимира Святославича (Великого, 980–1015 рр.)

Які реформи провела в державі княгиня Ольга? Якими були причини їх проведення? Як змінилася територія Русі-України внаслідок походів Святослава Ігоревича?

Діємо: практичні завдання

Розпочніть заповнювати у своєму робочому зошиті подану таблицю.

Діяльність руських князів наприкінці X – у першій половині XI ст.			
Князь	Роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика

1. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВИЧА (980–1015 рр.)

Піднесення політичної і економічної могутності *Русі-України* пов'язане з правлінням князя **Володимира Святославича** (названого згодом **Великим**) і його сина **Ярослава Володимировича (Мудрого)**.

Ще малим хлопцем Володимир керував Новгородом від імені батька — князя **Святослава**. По смерті **Святослава** між його синами Ярополком та Олегом розгорнулася боротьба за князівський престол, оскільки Русь-Україна не знала закону про спадкування влади. Ярополку вдалося перемогти Олега й об'єднати всі володіння Рюриковичів — Київ, Деревлянську землю і Новгород. Володимиру довелося втікати «за море», найімовірніше у Скандинавію. Проте **980 р.** за допомогою варязьких найманців Володимир захопив владу в Києві, а Ярополк був підступно вбитий під час переговорів із братом.

Мозаїчна ікона святого Володимира (робота художника Уго Маццеї, собор Святого Петра у Ватикані, 1989 р.)

Ще під час походу з Новгороду на Київ Володимир захопив *Полицьке князівство, підкорив кривичів, дреговичів і сіверян*. Підкорив Володимир і *плем'я білих хорватів* у Прикарпатті. Верхню Наддністрянщину було остаточно включено до складу Русі. Князь також підкорив племена в'ятичів і радимичів.

Головною метою князя стало посилення князівської влади та розширення кордонів держави. Тому Володимир розпочав реформи.

Під час знайомства з діяльністю князя Володимира доберіть у тексті параграфу інформацію, що лягла в основу такого зображення князя.

Володимир усунув від влади всіх князів східнослов'янських племінних союзів, ліквідувавши племінні княжіння. Частина князів разом з їхнім оточенням київський князь переселив на південні кордони Русі для захисту від кочовиків — *печенігів*. Володимир поділив державу на території (округи), де правили його сини. Такі зміни сучасні історики називають **адміністративною реформою**.

За правління Володимира розпочався стрімкий злет і розбудова фортець і міст: *Чернігова, Володимира* на Волині, *Переяслава* та *Василіва* (нині *Васильків*) на Київщині, *Смоленська, Ростова* і *Ярославля* (останні три на території сучасної Росії). Такі зміни прийнято називати **містобудівною реформою**.

Свідчать документи

Літопис руський про будівничу діяльність Володимира Святославича (90-ті роки X ст.)

[...] І сказав Володимир: «Се недобре є, [що] мало городів довкола Києва». І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з в'ятичів і ними населив він городи, бо була війна з печенігами. І воював він із ними, і одолівав їх. [...]

1. По яких річках Володимир Святославич наказав будувати укріплені фортеці?
2. Яка мета будівництва фортець?
3. Яким чином відбувалося заселення новозбудованих фортець? Як ви розумієте поняття «ліпші мужі»?

Була проведена **військова реформа**. Раніше дружинники отримували за службу частку від данини. Володимир Святославич замінив племінну організацію війська на найману. Дружинникам надавали земельні наділи в *умовне землевладіння* за умови служби князю. Податки із селян, що жили на цій землі, йшли дружиннику на його власні потреби, озброєння, коней тощо. Князь мав повне право забрати земельний наділ і передати його іншому власнику за службу.

Золото та срібло, які накопичувалися у князя, перекарбовували на монети — *срібники* та *златники*. Історики умовно називають таку реформу **фінансовою**. На златниках і срібниках був зображений князь Володимир Святославич в образі візантійського імператора та родовий знак Рюриковичів, який у Володимира мав форму тризуба. Саме *тризуб Володимира* став гербом *Української Народної Республіки* на початку XX ст. і сучасної незалежної України.

Є здогадки істориків про впровадження перших усних законів, які дістали умовну назву «Устав земляний».

Після хрещення Русі-України князь розмежував єпископський і міський суди — проведено **судову реформу**.

Вправа «Внутрішня політика Володимира Святославича»
<https://cutt.ly/PtmUMjJ>

Поміркуймо!

Златники та срібники Володимира Великого

1. З якою метою, на вашу думку, Володимир Святославич зображувався на монетах в образі візантійського імператора?
2. Як можна пояснити напис на срібнику: «Володимир на столі а се його срібло»?

2. УПРОВАДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА

Важливе значення для Русі-України мала **релігійна реформа** князя Володимира. Спочатку князь намагався об'єднати державу через язичницьку релігію. Він поставив перед своїм палацом вирізані з дерева ідоли *Перуна* та головних язичницьких богів. Однак це не об'єднало руські землі.

ПЕРЕДУМОВИ ХРЕЩЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

Поширення християнства на Русі в попередні часи

- За легендою, учень Ісуса Христа апостол Андрій Первозваний поставив на київських пагорбах хреста і пророкував: «Звідси просіяє благодать Божа»;
- Свого часу християнами стали Аскольд, Ольга. Християнство прийняла частина княжого війська

Тісні контакти Русі із сусідніми християнськими державами

- Давні тісні політичні та торговельні зв'язки з Візантією;
- Християнство прийняли сусідні держави Європи

ПРИЧИНИ ХРЕЩЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

Потреба об'єднати народи Русі духовно

Прагнення зміцнити авторитет великокняжої влади

Прагнення зміцнити міжнародний авторитет Русі-України

Язичництво гальмувало розвиток держави — і вибір було зроблено на користь християнства. Літописець зберіг для нащадків легенду про вибір віри князем. За нею Володимир обирав серед трьох релігій — християнства, мусульманства (ісламу) і юдаїзму.

Дізнайтеся, як літописець пояснював, чому з-поміж інших релігій Володимир обрав саме християнство.

Хрещення Володимира та Русі-України історики називають *другим етапом релігійної реформи*.

Приводом (подією, що підштовхнула) до хрещення були події **988 р.** навколо візантійського м. Херсонеса у Криму (Корсунь у руських літописах). Історикам лише відомо, що князь підтримав візантійського імператора Василя II в боротьбі за владу в імперії. В обмін імператор обіцяв видати заміж за Володимира свою сестру принцесу Анну. Але обіцянку не виконав, що спричинило похід руської дружини на Корсунь. Облога Корсуня військом князя Володимира тривала три місяці, місто було захоплене, пограбоване та спалене. Саме в Корсуні, за літописом, Володимир Святославич охрестився, а також отримав «руку і серце» візантійської принцеси. Охрестившись, Володимир прийняв ім'я Василій (із грец. «базілей» — *імператор*), що показало його прагнення перетворити свою владу на законну і, можливо, рівну владі візантійського імператора.

Свідчать документи**Літопис руський про хрещення киян 988 р.**

У літо 6496 [988]. І коли [Володимир] прибув [з Корсуня], повелів він поскидати кумирів [дерев'яні статуї язичницьких богів] — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай.

[...]

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир [...] на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили.

Хрещення
Володимира
Святославича
(малюнок
з Радзивілівського
літопису
кінця XV ст.)

1. Яка доля спіткала язичницьких ідолів після хрещення Володимира?
2. Чому, на вашу думку, літописець пише, що кияни раділи та не виступали проти хрещення?
3. Як цю подію зображує літописець?

За наказом київського князя в центрі міста була побудована перша кам'яна церква, присвячена Богородиці. Вона залишилася в історії під назвою *Десятинна церква*, оскільки на неї Володимир виділив десятину частину свого майна.

Протягом тривалого часу на Русі християнство поєднувалося з язичництвом. Таку ситуацію історики навіть назвали «двовір'ям». Зокрема й до сьогодні дожило літнє язичницьке свято Івана Купала.

Вправа «Причини
і наслідки хрещення
Русі-України»

<https://cutt.ly/NtmU09G>

НАСЛІДКИ ХРЕЩЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

3. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВИЧА

Володимир Святославич проводив активну зовнішню політику. Уже на початку свого правління він включив у межі держави *Волинь*, *Червенські міста*. Волинь надійно увійшла до складу Русі, а ось за Червенські міста боротьба з Польщею тривала ще пів століття. На деякий час було приєднано балтійські племена ятвягів, проте боротьба з ними тривала ще й у середині XIII ст.

Володимир здійснив похід на *Волзьку Болгарію*, внаслідок якого на тривалий час було встановлено взаємовигідний мир. Це відкрило шлях руським купцям річкою Волгою на Південь. Рушивши вниз Волгою, Володимир підкорив й обклав даниною залишки Хозарського каганату. Саме в цей час під владу Києва потрапив *Таманський півострів* із містом Тмуторокань.

Однією з головних проблем Русі-України була боротьба з кочовиками — *печенігами*. Вони неодноразово нападали на руські міста і села. З їхнім нападом на Київ пов'язана легенда про Кирила Кожум'яку, який переміг печенізького велетня. На цьому місці Володимир Святославич заснував м. Переяслав, де Кирило «перейав (перейняв) славу» печеніга, тобто поборов його.

Князь *Володимир* започаткував явище, яке ми сьогодні називаємо *шлюбною дипломатією*.

Єarto запам'ятати!

Шлюбна дипломатія — укладення шлюбів між представниками держав з метою підтримки добросусідських відносин.

Для зміцнення зв'язків з іноземними державами Володимир укладав династичні шлюби. Син Святополк був одружений з донькою польського князя Болеслава, Ярослав — з донькою шведського короля. Дружні зв'язки

Володимир Святославич підтримував із Візантією, Священною Римською імперією, Вірменією, Угорщиною, а також із Папою Римським.

У народній пам'яті збереглося ім'я князя «Великий», у билинах про богатирів — «Красне Сонечко». Руська православна церква у XIII ст. канонізувала його як Рівноапостольного, як і його бабусю — Ольгу.

Історичні подробиці

Для захисту від кочовиків на південних руських землях уздовж південних кордонів Русі обабіч річки Дніпро споруджували захисні вали із землі та дерева — *Змієві вали*, будували фортеці. Саме сюди на південь Володимир переселяв «лучших мужів» із підкорених племен. Таким чином він і укріплював кордони професійними воїнами, і залишав без власних керманічів упокорені ним племена, щоб ті не могли чинити спротив. Змієві вали та укріплення по річках на південь від Києва дали можливість відсунути загрозу нападу кочовиків на пару днів.

Змієві вали (реконструкція)

Опишіть процес будівництва Змієвих валів.

Завдяки діяльності Володимира *Русь стала однією з найбільших країн Європи*, що охопила майже половину Східної Європи. Прийняття християнства зробило Русь рівноправною в колі європейських держав. Крім того, Русь-Україна стала великим торговельним посередником між Сходом і Заходом, Півднем і Північчю Європи.

Князівський дружинник (Русь-Україна, XI ст., сучасна реконструкція)

Опишіть озброєння руського дружинника.

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте історичну карту на с. 54 і виконайте завдання.

1. Покажіть на карті територію Русі-України на початку князювання Володимира Великого, а також приєднані князем землі.
2. Назвіть і покажіть сусідні з Руссю-Україною держави та народи за часів правління Володимира Великого.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю нове

- Працюємо з ключовими словами і датами:
  - поясніть значення слів і дат, зображених у хмаринці;
  - складіть задачі на лічбу часу з датами із хмаринки;
- Упорядкуйте стрічку часу: розташуйте події в хронологічній послідовності та назвіть дати історичних подій.

- Визначте передумови, причини та наслідки хрещення Русі.
- Назвіть перший кам'яний храм Русі-України та поясніть його назву.
- Які наслідки для руських земель мало прийняття християнства?

Досліджую і аналізую

Поміркуйте, чим держава Русь-Україна часів Володимира Великого відрізнялася від Русі-України часів Олега, Ігоря і Ольги.

Мислю творчо

Роздивіться марку України, випущену з нагоди 1025-ї річниці хрещення Русі-України. Уявіть, що вам запропонували розробити марку, присвячену правлінню Володимира Великого. Опишіть свій задум або намалюйте таку марку.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

- 980–1015 рр.** правління Володимира Святославича (Великого)
- 988 р.** хрещення Русі-України, впровадження християнства як державної релігії; утворення Київської митрополії

Русь-Україна за Ярослава Володимировича (Мудрого, 1019–1054 рр.)

Пригадайте реформи Володимира Великого. Якою була мета їх проведення? Які наслідки мало правління в Русі-Україні Володимира Великого?

Діємо: практичні завдання

Продовжте заповнювати у своєму робочому зошиті таблицю «Діяльність руських князів наприкінці X – у першій половині XI ст.» (с. 39).

1. ПРИХІД ДО ВЛАДИ ЯРОСЛАВА ВОЛОДИМИРОВИЧА

Дорога до влади над Києвом і Руссю-Україною майбутнього князя **Ярослава Володимировича** тривала чотири роки: від 1015 до 1019 рр. Батько посадив його намісником у м. Новгороді.

Після смерті київського князя Володимира Святославича (Великого) між його синами розпочалася жорстока боротьба за батьківський престол. Під час неї четверо синів Володимира загинули: *Борис* і *Гліб* (перші руські святи), *Святополк* і *Святослав*. Автор «Повісті минулих літ» звинуватив у вбивстві *Бориса* та *Гліба* їхнього старшого брата *Святополка*, який у літописі дістав прізвисько «Окаянний», проте не всі сучасні історики погоджуються саме з такою версією подій.

Проти Святополка з Новгорода виступив *Ярослав*, який і переміг у боротьбі та посів батьківський престол у Києві.

Оскільки переможений Святополк був зятем польського князя Болеслава, то тесть на короткий час відвоював для Святополка Київ. Ярослав утік до Новгорода, набрав дружину з варягів і відвоював у Святополка Київ.

2. ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВА В КИЄВІ (1019–1054 рр.)

Після поразки Святополка у Ярослава залишився ще один конкурент — брат Мстислав, тмутороканський князь. Унаслідок поразки Ярослава від мстиславового війська київський князь був змушений віддати Мстиславу весь лівий берег Дніпра, крім Переяславського князівства. Після угоди 1026 р. між братами запанував мир: Ярослав допомагав Мстиславу у його походах на Кавказ, а Мстислав — брату в походах проти поляків і балтських народів. Історики навіть використовують термін «*дуумвірат*» (співправління

двох володарів) для характеристики цього періоду в історії Русі.

Після смерті брата в **1036 р.** Ярослав об'єднав обидві частини держави і став єдиним правителем Русі-України.

Часи князювання Ярослава Володимировича — період піднесення і розквіту Русі-України.

Головну увагу князь зосередив на зміцненні держави. Взавши за взірць Константинополь, Ярослав почав розширювати межі Києва. Так з'явилося «Місто Ярослава».

Діємо: практичні завдання

Літопис руський про внесок Ярослава Мудрого в розбудову Давньоруської держави та розвиток її культури (перша половина XI ст.)

У рік 6545 [1037]. Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву Святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах [...]

І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святеє], і списали багато книг. [...]

Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє.

Велика бо користь буває людині од учення книжного.

Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив [їх] у церкві Святої Софії...

Золоті ворота із церквою Благовіщення — парадний в'їзд до м. Києва (сучасна реконструкція)

Опрацюйте історичне джерело й дайте відповіді на запитання.

1. Які споруди були побудовані Ярославом Володимировичем?
2. Як літописець оцінює «учення книжне»?
3. Яка, за літописом, заслуга князів Володимира і Ярослава? Чи згодні ви з точкою зору літописця? Обґрунтуйте свою думку.

«Місто Ярослава» справді стало центром життя Русі-України й окрасою Києва. Серцем Києва, перлиною світової архітектури став *Софійський собор* — величний храм, присвячений Мудрості Божій. Його будівництво розпочалося **1017 р.** і завершилося у **1037 р.** Собор став резиденцією київського митрополита.

Барто запам'ятати!

Собор — особлива велична церква (храм) у християнстві, що є престолом (кафедрою) єпископа, митрополита.

Релігійне життя Русі було підпорядковане Візантії. У Києві була створена *митрополія*.

Барто запам'ятати!

Митрополія — територія, що перебуває під релігійною владою митрополита; зазвичай складається з кількох єпархій.

Авторитет і влада Ярослава Мудрого у світських і церковних колах були такими великими, що митрополитом Київським, усупереч візантійській традиції, став русин — священник церкви Спаса на Берестові *Іларіон* (1051 р.): високоосвічений ерудит, блискучий промовець і патріот Русі, автор твору «*Слово про закон і благодать*». Пізніше Іларіон був затверджений Константинопольським Патріархом. Церква також отримала право судити парафіян.

Собор Святої Софії (Київ, макет первісного вигляду)

3. «РУСЬКА ПРАВДА» («ПРАВДА ЯРОСЛАВА») — ПЕРША ПИСЕМНА ЗБІРКА ЗАКОНІВ РУСІ-УКРАЇНИ

Близько 1016 р. створено перший писаний кодекс (звід, збірка) законів — «*Руська правда*». Ця збірка узаконила суспільну нерівність, всебічно захищала інтереси землевласників, одночасно обмежуючи сваволю знаті.

«*Руська правда*» («*Правда Ярослава*») стала основою законодавства в XI–XIII ст. Вона є цінним джерелом вивчення державної організації Русі, господарства й побуту тих часів.

ГОЛОВНІ ПОЛОЖЕННЯ «РУСЬКОЇ ПРАВДИ»

Охорона приватної власності та життя людини

Заміна кровної помсти грошовим відшкодуванням — вирую

Закріплення майнової і соціальної нерівності

Регулювання правового становища верств суспільства

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте уривок із «Руської правди» про вири (відшкодування, штрафи) за злочин і знайдіть докази, що в збірнику законів закріплювалася соціальна нерівність руського суспільства. За потреби зверніться до схеми на с. 58.

11. Про князівського отрока. Якщо за князівського отрока або за конюха, або за кухаря, то «вира» — 40 гривен.
12. А за тіуна огнищного і за конюха — 80 гривен.
13. А за тіуна князівського сільського або керуючого орними роботами — 12 гривен.
16. А за смерда і холопа — 5 гривен, а за раба — 6 гривен.

4. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ЯРОСЛАВА ВОЛОДИМИРОВИЧА

Ярослав Володимирович у зовнішній політиці продовжував курс батька — Володимира. Кордони Русі-України розширилися. *Саме завдяки успіхам у зовнішній і внутрішній політиці історики набагато пізніше дали йому прізвисько Мудрий.*

Ярослав уклав військові угоди з німецькими королями Генріхом II та Генріхом III.

Скориставшись смертю короля Болеслава й усобицями у Польщі, Ярослав Мудрий повернув Червенські міста, а також міста Белз та Перемишль. Ярослав видав за нового польського короля Казимира I, онука Болеслава, свою сестру Марію-Добронегу. Казимир визнав встановлений Ярославом кордон, а руси допомогли повернути полякам Мазовію.

У **1036 р.** об'єднані війська київської і новгородської дружин вщент розгромили печенігів, які відступили на Балкани. Щоправда прийшли нові кочовики — торки, а пізніше половці.

Свідчать документи

Літопис руський про розгром печенігів (1036 р.)

А було ж печенігів без числа. Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. І поставив він варягів посередині, а на правій стороні — киян, а на лівім крилі — новгородців, і стали вони перед городом. А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на [тім] місці, де ото є нині свята Софія, митрополія руська; бо тоді [це] було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки.

1. Де відбулася битва з печенігами?
2. Який собор нагадує про місце перемоги Ярослава Мудрого над печенігами?

Під час хрещення Ярослав отримав ім'я Юрій (Георгій). На балтійських землях князь побудував фортецю *Юр'ів*, яку назвав на честь свого небесного патрона (нині м. Тарту в Естонії). Фортеця з такою самою назвою побудована 1032 р. і на річці Рось (нині м. Біла Церква Київської області). Це дало можливість відсунути кордон із кочовиками ще далі на південь. Південні кордони по Росі разом із русами захищали полонені з польських і литовських походів Ярослава і «свої погани» — кочовики, що перейшли на службу до князя київського.

Добрі відносини князь Ярослав мав зі Скандинавією, адже кістяк його війська становили нормани (варяги).

Проте за Ярослава погіршилися відносини з Візантією. Дійшло навіть до невдалої для русів війни в 1043 р. Мир було укладено 1046 р. Імператор видав свою дочку за сина Ярослава Мудрого князя Всеволода. Сином від цього шлюбу був переяславський, а пізніше київський князь початку XII ст. *Володимир*, який надзвичайно пишався своїм походженням і взяв собі прізвисько діда — *Мономах*.

Багато уваги Ярослав Мудрий приділяв західноєвропейським справам, намагався вирішувати питання не силою зброї, а династичними шлюбами.

Фотозагадка

Сучасний герб Київської області

1. Який святий зображений на гербі Київської області?
2. Чому, на вашу думку, саме він став головним елементом герба?

Поміркуйте, чому Ярослава Мудрого називають «тестем Європи».

Історичні подробиці

Дружину французького короля Анну Ярославну, одну з найосвіченіших жінок Середньовіччя, що прославила Україну на всю Європу, називають прабабцею 30 французьких королів.

У 2016 р. відкриттям пам'ятника королеві Анні Ярославні в Києві, на Львівській площі, розпочався Міжнародний проект «Шлях королеви», який передбачав установа пам'ятників Анні Київській уздовж усього шляху, який вона пододала від Києва до Парижа.

Пам'ятник Анні Ярославні в м. Києві
(робота скульптора Костянтина
Скритицького, 2016 р.)

АНАРЪЖНА
Anna regina

Автограф і підпис Анни

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, у яких містах під час проекту «Шлях королеви» встановлено пам'ятники Анні Київській.

Династичні зв'язки сприяли залученню Русі до європейської політики, і Київ став перехрестям культурних і політичних шляхів тогочасного світу.

Сім'я Ярослава
Мудрого
(фреска
в Софійському
соборі Києва)

В останній рік життя Ярослав склав для своїх п'ятьох синів заповіт. Князь сподівався, що заповіт убереже його синів від боротьби за владу в Києві.

Ярослав Мудрий помер у Вишгороді у віці 76 років (рідкісне явище в ті часи дожити до такого похилого віку) і похований у Софійському соборі в мармуровому саркофазі, який зберігся і до сьогодні.

Свідчать документи

Літопис руський про «Заповіт Ярослава»

У рік 6562 [1054]. Преставився великий князь руський Ярослав. А коли ще він був живий, наставив він синів своїх, сказавши їм: «[...] сини мої, майте межі собою любов, бо ви есте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то [...] будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погибнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтеся брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, — замість себе, — стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтеся його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду — Переяславль, а Ігорю — Володимир, а В'ячеславу — Смоленськ».

1. Яку пораду давав своїм синам Ярослав Мудрий?
2. Покажіть на карті (с. 54) міста, вказані в заповіті.
3. Поміркуйте, чому Ярослав чітко визначив міста правління для синів.

Історичні подробиці

Яким на вигляд був Ярослав Мудрий? Відповідь на це запитання можна отримати за допомогою наукових реконструкцій образу князя. Сьогодні відомо два варіанти реконструкції обличчя Ярослава Мудрого. Зіставте зображення, опрацюйте закодовану в QR-коді інформацію і поясніть, чому зовнішній вигляд князя в обох реконструкціях істотно відрізняється. Якій із реконструкцій ви довіряєте більше? Обґрунтуйте свою думку.

Ярослав Мудрий (реконструкція Михайла Герасимова на основі скелетних залишків)

3D-реконструкція обличчя Ярослава Мудрого за методикою суб'єктивного мистецтвознавчого портрета

Стаття «Новий образ Ярослава Мудрого»
<https://cutt.ly/PtmTros>

Русь-Україна за князювання Володимира Великого і Ярослава Мудрого

- Київська держава на початку князювання Володимира Великого (980–1015 рр.)
- Шлях «із варягів у греки»
- Землі волинян і хорватів, які підкорив Володимир
- Землі, які підкорив Ярослав Мудрий
- Хрещення князя Володимира в 988 р.
- Остаточна перемога князя Ярослава Мудрого над печенігами в 1036 р.
- Київська держава наприкінці князювання Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.)
- Кордони сучасної України
- Переселення кочовиків близько середини XI ст.: торків
- половців

Покажіть на карті територію Русі-України за часів Ярослава Мудрого.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ ЗНАЮ НОВЕ

1. Назвіть основні положення «Руської правди».
2. Який кочовий народ перестав загрожувати Русі за часів Ярослава Мудрого? Назвіть дату перемоги над цими кочовиками й покажіть місце на карті, де відбулася переможна для русів битва.
3. Дайте визначення терміна «шлюбна дипломатія».
4. Виконайте тренувальні онлайн-вправи:

**«Зовнішня політика
Ярослава Володимировича»**
<https://cutt.ly/otmU94b>

**«Правління князя
Ярослава Мудрого»**
<https://cutt.ly/VtmU9Jx>

♦ ДОСЛІДЖУЮ І АНАЛІЗУЮ

1. Завершіть роботу з таблицею «Діяльність руських князів наприкінці X – у першій половині XI ст.» (с. 39). Обговоріть у класі її результати — зіставте політику Володимира Великого і Ярослава Мудрого та зробіть висновки.
2. Чому саме за Володимира Великого і Ярослава Мудрого Русь-Україна досягла розквіту? Які чинники (причини) сприяли цьому?

♦ МИСЛЮ ТВОРЧО

1. Накресліть у зошиті шкалу часу (або скористайтеся графічною комп'ютерною програмою чи інтернет-сервісом). Позначте на ній основні події внутрішнього і зовнішнього життя кінця X — першої половини XI ст. Доберіть з інтернету ілюстрації до цих подій.
2. За часів Середньовіччя у Європі існували імперії: Ромейська (Східна Римська або Візантійська), Франкська імперія Карла Великого, Священна Римська імперія. Чи можна вважати Русь-Україну імперією? Обґрунтуйте власну точку зору.
3. Виконайте творчий проект «Володимир Великий» або «Ярослав Мудрий» (лепбук, карта пам'яті, сторінка в соціальних мережах, історичний портрет).

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.

Запам'ятайте їх:

- Близько 1016 рр.** укладення «Руської правди»
- 1019–1054 рр.** правління Ярослава Мудрого
- 1036 р.** початок одноосібного правління Ярослава Мудрого
- 1036 р.** розгром печенігів під Києвом
- 1017–1037 рр.** зведення Софійського собору

Політичний устрій, суспільне та господарське життя Русі-України за доби розквіту (кінець X – перша половина XI ст.)

Пригадайте, які зміни відбулися в житті Русі-України від часів Аскольда до завершення правління Ярослава Мудрого.

1. ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ. ВЛАДА КНЯЗЯ

Слов'яни та Русь-Україна як держава пройшли кілька етапів свого політичного розвитку.

У *ранніх слов'ян* (I–II–VIII ст.) у період «воєнної демократії» на чолі племені стояв вождь (князь), який спирався на воїнів — дружину. Таку форму організації влади і суспільства історики традиційно називають *вождівством*. Вождем ставав найсміливіший, найхоробріший воїн.

У період *становлення Русі-України* (IX — перша половина X ст.) перші літописні князі, спираючись на вірну дружину, підкорювали сусідні племена, збирали ненормоване полюддя і ділилися награбованим із дружиною. Частина здобичі перепродували у Візантію або інші держави. Головною відмінністю в цей період було панування династії Рюриковичів — влада князя Ігоря і княгині Ольги перейшла у спадок до їхнього сина Святослава Ігорьовича. Великі зміни відбулися за княгині Ольги: упроваджено систему збору податків і призначено перших князівських намісників замість племінних князів. Таким чином були закладені основи держави — *князівства*.

У період *розквіту Русі-України* (кінець X — перша половина XI ст.) за Володимира Великого були ліквідовані всі племінні князівства, а дружина почала отримувати платню землею за службу. Справу свого батька продовжив Ярослав Мудрий.

Думки істориків

Сучасні історики дискутують про те, як розглядати Русь-Україну:

- більшість сходиться на тому, що Русь-Україна була *середньовічною ранньофеодальною монархією*;
- частина вважає її *централізованою монархією*;
- найсміливіші навіть пропонують розглядати Русь-Україну як *імперію*.

Якої точки зору ви дотримувалися б під час дискусії? Обґрунтуйте свою думку.

Варто запам'ятати!

Мона́рхія — держава, де найвища влада належить одній особі й передається у спадок.

Централізо́вана мона́рхія — різновид монархії, за якої найвища державна влада зосереджена в руках однієї особи — монарха, що управляє країною з одного центру.

Імпе́рія — велика монархічна держава, що поєднує в собі силоміць приєднані (підкорені) інші народи та території. Владу імператора зміцнює монотейстична релігія, підтримує вище духовництво (Папа Римський, патріарх тощо).

Особливістю політичного життя *Русі-України* було те, що влада князя переходила до одного із синів у результаті збройної боротьби між братами, оскільки Русь не знала законів про спадкування влади.

На чолі держави стояв великий князь київський з династії Рюриковичів, якому належала і законодавча, і виконавча, і судова влада. *Великий князь* управляв державою: видавав закони (усні чи письмові); керував військом (*дружиною*); судив (частину судових функцій пізніше було передано церкві). Князь був воєначальником й укладав міжнародні угоди.

Великий князь київський уособлював державу — хворів князь, то «хворіла» і держава; помирав князь — виникали проблеми в державі, розпочинався період боротьби за владу.

За бажання князь міг скликати раду, що могла складатися з окремих наблизених бояр, старших дружинників, духовенства та представників міської знаті. Але ця рада була, скоріше, дорадчим органом влади при князеві.

2. СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ

Більшість сучасних українських істориків характеризують суспільні й економічні відносини часів Русі-України як *феодальні* зі своїми особливостями.

Як і в Європі, суспільство Русі-України було *становим*, тобто поділялося на верстви, які мали різні права й обов'язки.

Основну масу населення Русі-України становили непривілейовані жителі — *селяни* та *міщани*. Селяни були об'єднані в сільську громаду — *верв*. Громада щорічно розподіляла орні та сінокісні землі між сім'ями.

Довідка «Соціальна структура давньоруського суспільства»
<https://cutt.ly/lyXA9LO>

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ДАВНЬОРУСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Карто запам'ятати!

Бо́яри — привілейована верства руського суспільства, родова знать, яка володіла землями — вотчинами.

Во́тчина — безумовне земельне володіння, що передається у спадок, вільно продається, дарується.

Дружінники — постійне військо князя; згодом — привілейована верства руського суспільства, яка отримувала земельні володіння на умовах служби князю.

Згодом орна земля і сіножаті перейшли в постійне користування окремих сімей. Проте спільною власністю залишилися ліси та пасовиська, річки й озера.

3. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ. РОДИНА

Центром повсякденного життя Русі була **сім'я**. Сім'ї, як правило, були великими — до 12–15 осіб. В одному помешканні могли жити представники трьох поколінь (діди і бабусі, батьки й матері з власними дітьми). Яким було дитинство — нам відомо мало, імовірно дітей з раннього віку привчали допомагати по господарству батькам. Із джерел нам відомо, що дитину називали *отрок* — «неговорящий», тобто той, який не має права на слово.

Люди часто мали **прізвисько**. По батькові називали князів і бояр — Ігорьович, Святославич. До імені пересічної людини додавали ім'я батька. Від князівських часів так з'явилися, наприклад, Милорадовичи, Левковичи; пізніше — Петренки, Іваненки й ін.

Діємо: практичні завдання

Уважно розгляньте ілюстрацію і опишіть житло давніх русів.

Каркасно-стовповий будинок і садиба зі зрубним житлом (м. Київ, реконструкція Петра Толочка)

Як облаштовували житло в Русі-Україні
<https://cutt.ly/ttmTtj6>

Відео «Древній Звенигород» (3D-реконструкція. Джерело: Історико-культурний парк «Древній Звенигород». Тривалість 03 хв 55 с) <https://cutt.ly/qtmRVYT>

Дослідіть давньоруське місто за 3D-реконструкцією:
а) назвіть головні елементи міста;
б) визначте основні будівельні матеріали;
в) опишіть екстер'єр та інтер'єр будівель (княжого палацу, двору боярина, церкви).

Діємо: практичні завдання

Визначте за одягом верстви населення. Аргументуйте свій вибір й опишіть зовнішній вигляд однієї з верств населення.

4. ГОСПОДАРСТВО. МІСТА. РЕМЕСЛА. ТОРГІВЛЯ

Господарство Русі-України було натуральним — усе необхідне для життя виробляли селяни й ремісники та споживали на місці.

Поширеними були мисливство, рибальство, бортництво (добування меду диких бджіл).

У містах жили купці (гуртові й у роздріб) та ремісники. Руси були прекрасними *ремісниками*. Основними ремеслами були металообробка (заліза та цінних металів — золота і срібла), обробка дерева та шкіри, гончарство. Шкіру обробляли вручну фізично сильні люди — *кожум'яки*.

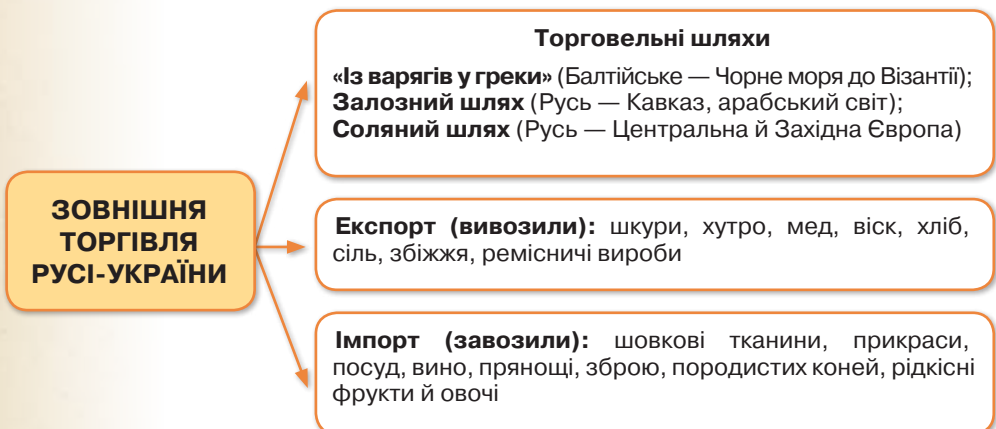
Ювелірні майстри виготовляли жіночі прикраси з перегородчастої емалі та черні — особливого сплаву міді, срібла, свинцю і сірки, який після виплавки в горні щільно з'єднувався зі срібною основою, утворюючи темний фон.

Поширеними в селах і містах були домашні ремесла — ткацтво, прядіння, плетіння, вишивання, шиття.

Майстри по дереву виготовляли бочки та діжки (*бондарі*), вози, сани та колеса (*стельмахи*).

На Русі спочатку було поширене *будівництво* з дерева, згодом — з каменю та плінфи (тонка обпалена цегла). Споруджували з каменю і плінфи собори, князівські палаци, брами. А з дерева будували житло для пересічних селян і міщан. Також дерево використовували для будівництва оборонних споруд — валів, частоколів.

Русь-Україна розташовувалася на перетині великих *торговельних шляхів*, які зв'язували Північ і Південь Європи, мусульманський Схід і християнський Захід:

Поміркуйте, як розташування торговельних шляхів впливало на розвиток міст Русі-України.

Центрами торгівлі були руські міста: Київ, Вишгород, Чернігів, Любеч, Витичів, Переяслав, Володимир на Волині, Галич та ін.

Найзручнішими шляхами були річки — і влітку, і взимку. Сухопутні шляхи були менш придатними та безпечними.

Грошима всередині держави слугували шкурки звірів — куниці (куни) та білки (вервиця, векша). З початку XI ст. почали використовувати злитки срібла вагою близько 160 грамів — гривни. Були різні за формою гривни — київська та новгородська.

Срібна київська гривна

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю нове

1. Поясніть значення понять і термінів історичної хмаринки. Згрупуйте слова хмаринки за запропонованими вами критеріями. Складіть короткі розповіді за допомогою кожної з груп слів.
2. Схарактеризуйте зміни політичного устрою Русі-України в IX — першій половині XI ст.
3. Які функції виконував князь на Русі?
4. Чому історики характеризують Русь як феодальну станову державу? Що таке суспільний стан? Назвіть стани руського суспільства.
5. Чим відрізняється умовне землеволодіння від вотчини?
6. Опишіть відомі за літописом категорії вільного й залежного населення на Русі.
7. Що ви знаєте про повсякденне життя на Русі?
8. Дайте характеристику сільському господарству та ремеслам Русі.
9. Що слугувало грошима в часи Русі?

♦ Досліджую і аналізую

Виконайте тренувальну онлайн-вправу:

«Повсякденне життя в Русі-Україні»
<https://cutt.ly/8tmU3Mz>

♦ Мислю творчо

Складіть розповідь «Один день із життя» від імені представника/представниці однієї з верств давньоруського суспільства.

Культура Русі-України наприкінці X — у першій половині XI ст.

Як ви розумієте поняття «культура»? Що впливає на розвиток культури суспільства? Поміркуйте, які чинники могли впливати на розвиток культури Русі-України.

1. УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Розквіту культури Русі-України сприяло прийняття християнства, зміцнення держави, поширення зв'язків з іншими державами, насамперед із Візантією.

Основою народної культури віками залишалася *усна народна творчість* — казки, перекази, легенди, приказки, загадки, прислів'я, пісні. Вони сягають часів язичництва, проте із часом доповнюються і змінюються. Частина цього спадку дійшла до нашого часу.

Приблизно в X–XI ст. виник новий вид усної народної творчості, який у XIX ст. назвали *билинами* (перша назва — *старини*).

Варто запам'ятати!

Білина (старина) — жанр народної творчості, героїчний епос.

За змістом билина — героїчний епос, властивий багатьом країнам середньовічної Європи. Головними героями цих творів є реальні або вигадані особи:

- три богатирі — *Ілько (Ілля) Муромець*, *Добриня Микитич*, *Олешко Попович*. Одним з героїв билин про трьох богатирів під прізвиськом «Красне Сонечко» є великий князь київський *Володимир Святославич*; прообразом богатиря Добрині Микитича є воевода князя Володимира Великого — *Добриня*;
- легендарні *Котигорошко*, *Джурило*, *Кирило Кожум'яка*, *Вольга* та *Микула Селянинович*, *Святогор*.

Пам'ятник Добрині Микитичу (робота скульптора Ігоря Зарічного, м. Коростень на Житомирщині, 2012 р.)

Історичні подробиці

Ілько (Ілля) Муромець та Добрина Микитич — реальні історичні постаті. Моці Муромця збереглися в Києво-Печерській лаврі. У 2018 р. на Трухановому острові в Києві в парку «Муромець» був відкритий пам'ятник руському богатиру. Скульптору позував відомий український сучасний богатир Василь Вірастюк. Цікаво, що виготовлений пам'ятник з деталей, роздрукованих на 3D-принтері.

Пам'ятник Іллі Муромцю в м. Києві
(робота скульптора Володимира Журавля, 2018 р.)

2. ОСВІТА Й МОВА

Найосвіченішою верствою населення в Середньовіччі були священники, тому освіту в часи Русі-України здобували при церквах і монастирях. Там навчали читати, писати, рахувати, церковного співу. Поширеним серед майбутніх священників було вивчення грецької мови.

У джерелах є згадка про школу, засновану князем Володимиром. Тут здобували освіту діти «нарочитої чаді» — найближчого оточення князя. Літописець пише: *«І почав Володимир посилати збирати дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на навчання книжне»*.

На Русі діяли **дві абетки** — **кирилиця** і **глаголиця**. Виникнення абетки, найімовірніше, пов'язують зі слов'янськими просвітниками, проповідниками християнства в Моравії (частина сучасної Чехії) — святими Кирилом і Мефодієм, які були вихідцями з м. Фессалоніки (слов'янською Солунь, тепер м. Салоніки в Греції).

Пам'ятник Кирилу і Мефодію
(робота скульптора
Івана Бровдія і архітектора
Олександра Андялоші,
м. Мукачево на Закарпатті, 1996 р.)

Історичні подробиці

На східнослов'янських землях уже з X ст. поширилася і утвердилася кирилиця, що базувалася на грецькому письмі. Ми до сьогодні пишемо «грецькими літерами», до яких додані ті, що позначають звуки, відсутні в грецькій мові. Таким чином Кирилу і Мефодію вдалося створити абетку, яка бездоганно відображає особливості мовлення слов'янських народів.

Мовою писемності на Русі була так звана давньослов'янська, або церковнослов'янська, якою переклали з грецької Біблію **Кирило й Мефодій**. В основі цієї мови лежать південнослов'янські діалекти — зокрема македонський діалект староболгарської мови. Адже святі були вихідцями з історичної області на Балканах, що називається Македонія. Тому для читання Біблії треба було вивчити цю мову.

Думки істориків

Як доводить сучасний професор славістики Віденського університету Міхаель Мозер, уже після Великого розселення слов'ян V–VII ст. одноманітна праслов'янська мова розпалася. З прийняттям християнства давньоруська, або церковнослов'янська мова Кирила і Мефодія, яку використовували для написання священних текстів, почала збагачуватися місцевими діалектами. До початку XI ст. діалекти слов'янської мови вже сформувалися, до того ж протоукраїнські діалекти вже відрізнялися від проторосійських.

Міхаель Мозер «Історія української мови»

Мініатюра «Євангеліст Лука». (Остромирове Євангеліє, 1056–1057 рр., найдавніша датована рукописна книга Русі-України)

Є відомості, що Ярослав Мудрий зібрав **першу бібліотеку** з кількох десятків книг. Книги мали велику цінність, переписувалися вручну на пергаменті (вчинена шкіра молодого теляти), тому їх могли мати лише багатії. Книги прикрашали чудовим орнаментом і **мініатюрами** (кольоровими ілюстраціями невеликого розміру).

Матеріалом для письма для бідних були дерев'яні дощечки, вкриті воском, або береста — кора з берези. На них тонким металевим писалом видряпували написи. **Берестяні грамоти** (написи на корі берези) збереглися переважно в районі міст Новгород і Звенигорода (Львівщина).

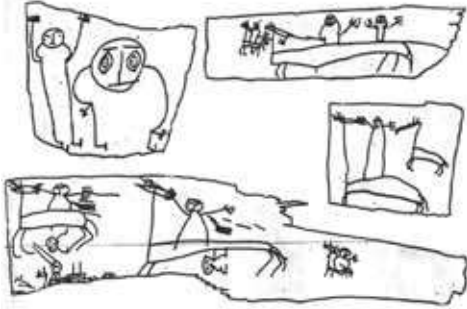
Графіті на стінах храмів і берестяні грамоти свідчать про поширення писемності серед значної частини населення Русі-України.

Варто запам'ятати!

Графіті (італ. graffiti, буквально — *видряпані*) — стародавні написи й малюнки, зроблені гострими предметами на стінах архітектурних споруд, керамічних виробах та інших речах.

Графіті XI–XIII ст. знайдено на стінах Софійського собору в Києві та Новгороді, в інших руських храмах. Надписи на церковних стінах мають здебільшого релігійний зміст, хоча є і світські за характером. Наприклад, на стінах Софійського собору є навіть жартівливий надпис «Кузьма — поросля».

Берестяні грамоти 6–7-річного хлопчика Онфима з його малюнками (середина XIII ст.)

Купці непогано знали *географію* країн, які лежали на їхньому торговельному шляху. На Русі розвивалася й *медицина* — хворих лікували травами; вміли обробляти рани, отримані в битві або в повсякденному житті.

3. ЛІТЕРАТУРА. ЛІТОПИСАННЯ

З появою християнства на Русі з'явилися як оригінальні літературні твори, так і неоригінальні.

Неоригінальними називають перекладні твори, переважно з грецької. До них належать переклади Біблії (Старий і Новий заповіт, або Євангеліє), «Ізборники» чернігівського князя Святослава Ярославича другої половини XI ст. «Ізборники» — це збірники статей різного змісту: про релігію, мораль тощо.

Оригінальними є твори, написані руськими авторами: «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона

(середина XI ст.), «Повість минулих літ» (початок XII ст.), «Повчання дітям» Володимира Мономаха (початок XII ст.), «Слово о полку Ігоревім» невідомого автора (кінець XII ст.), «Моління» Данила Заточеника (XII–XIII ст.), Києво-Печерський патерик (XIII ст.) тощо.

У «Слові про закон і благодать» Київського митрополита Іларіона оспівуються і підносяться княгиня *Ольга*, *Володимир Великий* і *Ярослав Мудрий*.

4. АРХІТЕКТУРА, ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Очі святого (фреска з Десятинної церкви)

Хрещення сприяло розвитку в Русі-Україні кам'яного храмового будівництва. За основу архітектурних шедеврів Русі було взято **візантійський архітектурний стиль**. Перші церкви Русі будували й оздоблювали візантійські майстри. Проте руські митці змогли об'єднати візантійські ідеї з місцевими, створивши неперевершений давньоруський архітектурний стиль.

За часів Володимира Великого в центрі Києва біля князівського палацу, який не зберігся, був побудований перший хрестовокупольний шестистовпний кам'яний храм — церква *Успіння Богородиці* (989–996 рр). В історії вона відома як **Десятинна церква**. Сюди перенесли поховання бабусі Володимира Великого княгині Ольги, тут поховані і сам Володимир Великий, і його дружина візантійська принцеса Анна. Ні поховання, ні церква до нашого часу не збереглися, залишився лише фундамент.

Храми оздоблювали мозаїками та фресками.

Варто запам'ятати!

Мозаїка (із грец. — муза) — зображення або візерунок на підлозі, стіні, виконані з кольорових каменів, смальти (кольорове скло), керамічних плиток й інших матеріалів.

Фреска (з італ. — свіжий) — живопис на вологій штукатурці (тиньк).

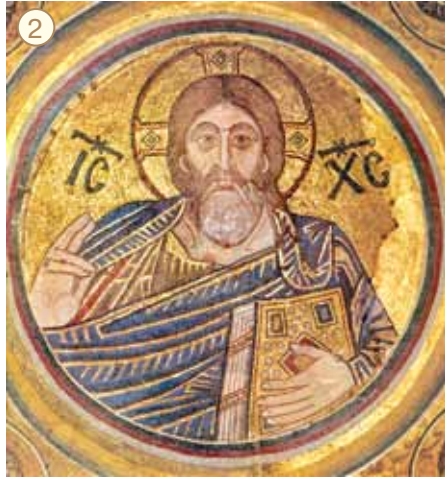
За правління Ярослава Мудрого в Києві були побудовані Золоті ворота. 1037 р. завершено спорудження Софійського собору.

Центральний собор «Міста Ярослава» **Софійський собор** був побудований у давньоруському стилі, а реконструйований у стилі бароко (XVII–XVIII ст.). Величний храм має 13 куполів. Найбільший центральний купол присвячений

Христу Вседержителю (грецькою — *Пантократору*), а інші символізують 12 апостолів — учнів Ісуса Христа.

Найвідомішою *мозаїкою* Русі є зображення Богоматері Захисниці (грецькою — *Оранти*) у цьому ж соборі. Зображення заввишки 5 м і набране зі смальти 177 кольорових відтінків.

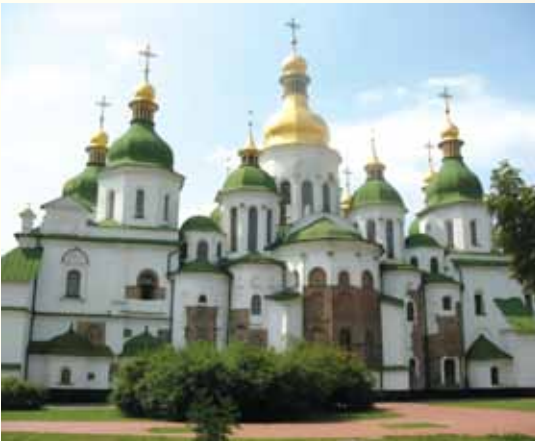

Мозаїки Софійського собору:
1 — Богоматір Захисниця (Оранта);
2 — Христос Вседержитель (Пантократор) (Київ, перша половина XI ст.)

Фотозагадка

Уважно розгляньте світлини пам'яток архітектури й за допомогою додаткових джерел інформації визначте, що змінилося в їхньому вигляді від часів Русі-України до нашого часу. Дізнайтеся, чим зумовлені ці зміни.

Софійський собор у м. Києві
(пам'ятка архітектури першої третини XI ст.)

Спасо-Преображенський собор у м. Чернігові
(закладений князем Мстиславом 1036 р.)

Діємо: практичні завдання

Пропонуємо вашій увазі **віртуальний тур Софійським собором**. «Відвідайте» собор, укладіть опис внутрішнього оздоблення храму та проведіть віртуальну екскурсію своїм однокласникам/однокласницям.

<https://cutt.ly/EtmIF79>

У період розквіту Русі (кінець X — перша половина XI ст.) розпочинається храмове будівництво в містах Чернігові й Переяславі.

Храми й помешкання Русі прикрашали також **іконами** (із грец. — *малюнок, образ, зображення*) — живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих і подій Святого Письма.

Ікони часів Русі майже не збереглися. Перші з них завозили з Візантії, пізніше з'явилася і власна школа іконопису. Її центром була майстерня Києво-Печерського монастиря. Ікони писали на дереві мінеральними фарбами, що розводили на квасі та яєчному жовтку.

Найрозвиненішими **художніми ремеслами** було ювелірне, лиття, кування, чеканка, позолота, інкрустація по дереву й металу. До сьогодні милують око давні сережки, колти, рясна, привіски, підвіски, браслети-наручі.

Руський співець з гуслями
(срібний браслет XII ст.)

Скоморохи (фреска в Софійському соборі)

5. МУЗИКА

Усі аспекти життя русів були тісно пов'язані з **музикою**: без неї не обходилися сімейні свята, воєнні походи тощо. Важливе місце в культурі займав хорівий спів у церкві. Відомою була і система нотних знаків — крюкова нотація.

У Галицькому літописі згадується співак *Міуса*.

По селах ходили та веселили гостей у князівських палацах **скоморохи**. Вони були танцюристами, фокусниками, жонглерами, вогдили ведмедів. Найвідомішими музичними інструментами на Русі були: духові — сопілки, флейти, орган; щипкові — гуслі, арфи, лютні; смичкові — гудок і смик; ударні — бубни, тарілки. Зображення *скоморохів* є на одній зі стін собору Святої Софії в Києві.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ НОВЕ

1. Вправа «**Кросворд навпаки**». Складіть запитання до слів кросворда. Запропонуйте однокласникам/однокласницям дати на них відповіді.
2. Де й чого навчалися діти на Русі?
3. Якою мовою писали в часи Русі-України? Які матеріали для письма використовували?
4. Що таке книжкова мініатюра? Назвіть найдавнішу книгу на Русі. Яким роком вона датується?
5. Звідки руси запозичили архітектурний стиль для храмового будівництва? Назвіть найдавніші храми України. Ким вони були збудовані?
6. Дайте відповіді на запитання вікторини й розгадайте кросворд.

Вікторина

«Архітектура.

Образотворче мистецтво»

<https://cutt.ly/ktmU8zo>

Кросворд «Культура Русі-України

наприкінці X – у першій половині XI ст.»

<https://cutt.ly/MtmU4hP>

ДОСЛІДЖУЮ І АНАЛІЗУЮ

1. Наведіть докази на користь тези «Кирило і Мефодій — видатні слов'янські просвітителі».
2. Які наслідки для культури Русі мало прийняття християнства? Аргументуйте свою думку.

МИСЛЮ ТВОРЧО

1. Підготуйте презентацію про один із творів давньоруського мистецтва.
2. Використавши додаткову літературу, зіставте архітектуру візантійського та давньоруського храмів: визначте спільні й відмінні риси.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.

Запам'ятайте їх:

1037 р. завершення будівництва Софійського собору в Києві

1056–1057 рр. створення Остромирового Євангелія

Практичне заняття. Розквіт Русі-України

1. Намалюйте в зошиті шкалу часу (або скористайтеся графічною комп'ютерною програмою чи інтернет-сервісом). Позначте на шкалі часу основні події князювання Володимира Святославича і Ярослава Володимировича.

2. Зіставте (знайдіть спільні і відмінні риси) в розвитку Русі-України. Результати запишіть у накреслену в зошиті таблицю. Майте на увазі, що не всі чарунки можуть бути заповнені.

Особливості розвитку держави Русі-України в період становлення (IX – перша половина X ст.) і розквіту (кінець X – перша половина XI ст.)		
Спільні риси		
Відмінні риси		
Напрями порівняння	IX – перша половина X ст.	Кінець X – перша половина XI ст.
Політичний устрій		
Господарство (економіка)		
Соціальна структура населення		
Світосприйняття (релігійні погляди)		

3. Схарактеризуйте правове становище різних верств населення Русі-України, спираючись на матеріал підручника. Запишіть характеристики в накреслену в зошиті таблицю.

Правове становище верств руського населення за положеннями «Руської правди»	
Верства населення	Правове становище
Князів муж, князів тиун (управитель)	
Челядник (холоп)	
Смерди	
Ізгой	

Заповнивши таблицю, зробіть висновок щодо правового становища різних верств населення на Русі.

Уривок з «Руської правди»
<https://cutt.ly/So9BOEZ>

Узагальнення до розділу 2 «Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI ст.»

- Кінець X — середина XI ст. — період розквіту Русі-України за князів Володимира Святославича (Великого) і Ярослава Володимировича (Мудрого).
- Обидва князі — батько і син — позбулися конкурентів у боротьбі за владу. Політична система Русі стабілізувалася.
- За князювання *Володимира Великого (980–1015 рр.)* було проведено ряд реформ усередині держави. Вони мали на меті посилити одноосібну владу князя київського та могутність держави. Однією з найважливіших історики вважають релігійну реформу — прийняття християнства Володимиром і хрещення Русі. Це послугувало поштовхом для розквіту християнської культури та визнання Великого князя київського рівноправним щодо інших європейських володарів.
- Центром Києва стало так зване «Місто Володимира» з князівським палацом і першим кам'яним храмом — церквою Успіння Богородиці (Десятинною церквою).
- Для захисту від південних нападників, печенігів, будується система споруд — Змієві вали. Кордони Русі розширені переважно на заході — захоплено Червенські міста.
- Під час правління *Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.)* територія Києва збільшилася в 10 разів порівняно з «містом Володимира». «Місто Ярослава» прикрасили храмами й монастирями, обнесли муром з кількома в'їздами. Побудували перлини світової архітектури — Софійський собор у м. Києві, Спасо-Преображенський собор у м. Чернігові.
- Розквіт писемності, освіти, започаткування літописання, внормування писаного права («Руська правда»), широкі династичні зв'язки з Європою — ось те, що відрізняє першу половину XI ст. від попередніх часів. Уперше митрополитом стає не грек, а русин Іларіон. Русь-Україна претендує на славу й велич Візантії.
- Ярослав Мудрий розгромив печенігів, усунувши на певний час зовнішню загрозу з півдня, розбудував фортеці на півночі й півдні Русі.
- Частина істориків схильна описувати Русь кінця X — першої половини XI ст. як централізовану монархію.

1. ІСТОРИЧНИЙ МЕМ ІЗ ЗАГАДКОЮ

Київські князі керувалися у своїй діяльності великими цілями. Розгляньте історичні меми та виконайте завдання до них:

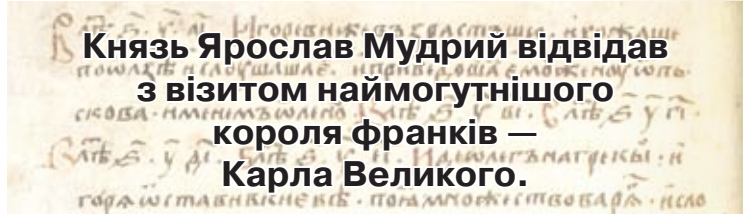
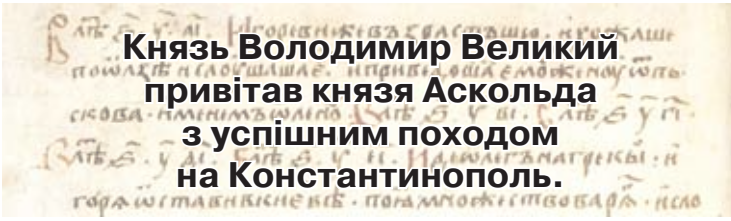
- визначте, який із мемів «повідомляє» нам про Володимира Великого, а який — про Ярослава Мудрого; поясніть, як вам вдалося це встановити;
- визначте, які вислови закодовані у хмаринках слів, назвіть історичного персонажа, чиє життя вони ілюструють;
- перевірте правильність історичної інформації мемів, назвіть, якщо є, помилки та запропонуйте правильні варіанти подачі інформації;
- створіть власні варіанти мемів до цього завдання.

2. ХРОНОЛОГІЧНІ ФАНТАЗІЇ

Уявіть, що ви дослідник/дослідниця давньоруських літописів і вивчаєте давній текст. Визначте, чи можливі з точки зору синхронізації історичних подій запропоновані записи в тексті літопису.

3. ІСТОРИЧНИЙ АЛЬБОМ

Уявіть, що ви укладаєте видання «Історичний альбом: доба Русі-України» і вам потрібно підготувати тематичні сторінки: «Політична історія», «Життя і побут», «Розвиток культури». Запропонуйте, до якої зі сторінок альбому ви помістили б ці ілюстрації.

4. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням: <https://cutt.ly/OyCMX9U> або скористайтесь смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіху та високих балів!

Розділ 3

РУСЬ-УКРАЇНА в другій половині XI – першій половині XIII ст.

Передумови та причини політичного роздроблення Русі-України. Русь-Україна за правління Ярославичів (друга половина XI – початок XII ст.)

Пригадайте, які настанови давав Ярослав Мудрий своїм синам у заповіті. Від яких загроз він намагався застерегти нащадків? За потреби скористайтеся документом на с. 53.

1. ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВИЧІВ

Діємо: практичні завдання

Покажіть на історичній карті (с. 85) володіння спадкоємців Ярослава згідно з утвердженням ним порядком.

За кілька років до своєї смерті Ярослав Мудрий розділив між своїми синами землі Русі на окремі князівства (**уділи**): *Ізяславові* віддав Київ і частину земель Північної Русі (Новгород, Туров, Псков); *Святославу* — Чернігів і Сіверську землю, Муром, Тмуторокань; *Всеволоду* — Переяслав з Південним Лівобережжям і Ростов; *Ігорю* — Володимир на Волині; *В'ячеславу* — Смоленськ.

Попри повчання батька, невдовзі по смерті Ярослава Мудрого розпочалися війни за владу (**міжусобні війни**) між його синами. Розуміючи, які нещастя несуть ці міжусобиці, три брати — *Ізяслав*, *Святослав* і *Всеволод* — уклали союз для спільного управління державою, який тривав понад п'ятнадцять років. Сучасні історики назвали такий спосіб правління **тріумвіратом Ярославичів** (від «тріумвір» — «три» латиною). Брати спільно вирішували всі найголовніші питання управління державою.

У **1072 р.** сини Ярослава Мудрого доповнили батьківську збірку «Руську правду» новими законами. Ця збірка

законів дістала назву «*Правда Ярославичів*». Статті «Правди Ярославичів» відобразили подальший розвиток суспільних відносин у Русі-Україні:

- заміна кровної помсти системою штрафів;
- захист, передусім, життя вищих верств суспільства та княжих чиновників (штраф за вбивство тіуна — 80 гривен, а за вбивство княжого рядовича — 5 гривен);
- зафіксовано розуміння співучасті у скоєнні злочину та спробу визначення відповідальності кожного з учасників злочину;
- посилення ролі держави відобразилося у спрямуванні вири (штрафу за вбивство) до державної скарбниці, а не до постраждалих.

У цей час Русь стала об'єктом нападів нових ворогів — *половці*. Це були тюркомовні кочові племена, що жили у степах між Волгою і Дунаєм. Ярославичі здійснили спробу зупинити половців, які просувалися Лівобережжям на Переяслав. Однак битва на річці Альта **1068 р.** завершилася нищівною поразкою війська тріумвірату Ярославичів.

Битва на річці Альта, 1068 р. (малюнок із Радзивілівського літопису кінця XV ст.)

Визначте на мініатюрі переможців і тих, хто зазнав поразки.

У 1073 р. тріумвірат братів Ярославичів розпався. Розпочалася нова хвиля міжусобиць. У боротьбу були втягнуті й сусіди Русі: Польща, половці, навіть Папа Римський. Ізяслав змушений був втекти до Польщі, а київським князем став Святослав. Після його смерті на престол зійшов Всеволод, який правив до 1093 р. Старший брат Ізяслав загинув під час чергової спроби повернути собі владу в Києві.

Історичні подробиці

Руські князі та Папа Римський

У пошуках допомоги Ізяслав звертався до Папи Римського Григорія VII. Послом князь відрядив свого сина Ярополка. Папа побачив у цій ситуації можливість поширити свій вплив на Русь на протипапу константинопольському патріарху. 1075 р. Григорій VII коронував Ярополка Ізяславича та надав йому у володіння Руське королівство.

Христос коронує Ярополка та княгиню Кунігунду (мініатюра з Кодексу Гертруди (Трірський псалтир) – збірки молитов дружини Ізяслава Ярославича княгині Гертруди, яка була донькою польського короля)

2. ЛЮБЕЦЬКИЙ З'ЌД КНЯЗІВ

Поміркуймо!

Поясніть, як впливали міжусобиці на становище в Русі-Україні. Який вихід із ситуації, що склалася, ви запропонували б князям?

Спільною справою для всіх князів у другій половині XI – на початку XII ст. була боротьба проти половців.

Князі розуміли, що протистояти половецькій загрозі вони можуть лише спільними зусиллями, подолавши суперечки й незгоди.

Володимир Мономах і Святополк Ізяславич скликали в листопаді **1097 р.** в **Любечі** князівський з'їзд. У ньому взяли участь чернігівський, смоленський, волинський і теребовлянський князі. **Князі домовилися:**

- закріпити за собою батьківські землі;
- припинити усобиці;
- об'єднатися для спільної боротьби з кочовиками-половцями.

Пам'ятник Любецькому з'їзду (сmt Любеч на Чернігівщині, робота скульптора Геннадія Єршова, 1997 р.)

Поясніть символіку пам'ятника:

1. Що символізує головна постать пам'ятника?
2. Поміркуйте, кого автор зобразив в барельєфах на постаменті.
3. Які емоції і настрої учасників Любецького з'їзду намагався втілити автор пам'ятника в образах?

Свідчать документи

«Повість минулих літ» про Любецький з'їзд князів

...І зібралися [в городі] Любечі, щоб укласти мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Що ми губимо Руську землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руську землю. Кожен хай держить отчину свою...». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будем ми всі і чесний хрест».

1. Визначте за текстом підручника та уривком документа причини, рішення та наслідки Любецького з'їзду князів.
2. Поміркуйте, яке значення мав обряд цілування хреста учасниками з'їзду.

На деякий час усобиці справді припинилися, проте родичі швидко забули про свої обіцянки. Підставою до нової ворожнечі стало осліплення теребовлянського князя Василька Ростиславича. Щоб припинити її, з ініціативи Володимира Мономаха в 1100 р. та 1103 р. були скликані нові з'їзди під Києвом. Тимчасове примирення князів дало можливість об'єднати сили для боротьби з ворогами. У 1103 р. відбувся переможний похід під командуванням Святополка Ізяславича та Володимира Мономаха проти половців.

Думки істориків

Через те, що держава була поділена на частини, київський князь не мав давнього авторитету. Питання державного значення можна було провести тільки за спільною згодою всіх князів. Так княжі з'їзди стали постійною установою — свого роду державною радою, до якої належали всі найважливіші рішення.

Іван Крип'якевич «Історія України»

Як, за баченням історика, змінилася система управління Русі-України після Любецького з'їзду?

Отже, після смерті Ярослава Мудрого його нащадкам не вдалося зберегти єдність держави. Причиною була боротьба за можливість бути великим князем у Києві. Князівські міжусобиці значно послаблювали Русь. У цих умовах князі намагалися домовитися на **князівських з'їздах**. Під час цих зібрань спільно вирішували питання управління землями, зовнішньої політики, протистояння ворогам.

Вправа
«Правління Ярославичів»
<https://cutt.ly/ntmU7v6>

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю нове

1. **Історія в ребусах.** Розгадайте ребуси й утворіть логічні пари із закодованих у ребусах слів і їхніх пояснень.

1	У, ,
2	П, ,
3	А, ,
4	 , ,
5	 , ,

- А** Місто, у якому був скликаний князівський з'їзд з метою подолання усобиць та організації відсічі ворогам
- Б** Частини Русі-України, якими наділив Ярослав Мудрий своїх синів
- В** Князь, онук Ярослава Мудрого, який був організатором князівських з'їздів наприкінці XI – початку XII ст.
- Г** Тюркомовні племена, які кочували на південь від Русі і здійснювали напади на землі Русі-України із середини XI ст.
- Д** Річка, на берегах якої в 1068 р. Ярославичі зазнали першої поразки від половців

Досліджую і аналізую

Укладіть синхроністичну таблицю про Русь-Україну в світі другої половини XI – першої половини XIV ст. Для виконання завдання скористайтеся підручником із всесвітньої історії і додатковими джерелами інформації.

Русь-Україна у світі другої половини XI – першої половини XIV ст.			
Події в Русі-Україні	Події в Західній Європі	Події в Центральній і Східній Європі	Події у Візантійській імперії

Мислю творчо

Поміркуйте, чи можна було уникнути князівських міжусобиць після смерті Ярослава Мудрого. Чи врятувало б це державу від половецької загрози?

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

- 1068 р.** битва Ярославичів із половцями на річці Альта
- 1097 р.** Любецький з'їзд князів

Русь-Україна за Володимира Мономаха та Мстислава Великого

Схарактеризуйте внутрішньополітичну ситуацію в Русі-Україні в кінці XI – на початку XII ст.

1. ПІДНЕСЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ ЗА ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Після років князівських усобиць на короткий час єдність Русі було відновлено князем **Володимиром Мономахом (1113–1125 рр.)**. Життєвий шлях Володимира поділяється на два етапи: *докиївський* (час княжіння в удільних князівствах) і *київський* (час, коли він посідав великокнязівський престол у Києві).

ДОКИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Нащадок Ярослава Мудрого та візантійського імператора Константина IX Мономаха від династичного шлюбу Всеволода Ярославича та візантійської принцеси

Близько 1070 р. одружений з Гітою, дочкою останнього англо-саксонського короля Гарольда II, після 1107 р. одружився з дочкою половецького хана Аєпи. Батько 11 дітей

Залишив власні графіті (написи) на стінах Софійського собору в Києві:

«Господи, поможи рабу своєму Володимиру на многії літа і дай прощення гріха на день судний»

З юних років захоплювався полюванням: «От коли я жив у Чернігові, я своїми руками стриножив у лісових пущах десятки три диких коней, та ще й доводилося їздити по степу, то... власноручно ловив їх»

Спогади Володимира Мономаха

З 14 років був відряджений княжити до Ростова. Згодом правив у Переяславі та Чернігові

З 1078 р. протягом 15 років був фактичним співправителем батька — великого князя київського Всеволода Ярославича. Від імені батька провадив загальнодержавну зовнішню політику

Боровся проти князівських усобиць:

- дотримувався заповіту Ярослава Мудрого щодо престолонаслідування;
- ініціатор скликання князівських з'їздів для вирішення загальнодержавних справ

Боровся проти половців:

- відомо про 80 успішних походів;
- 1103 р., 1107 р., 1109 р. і 1111 р. — спільно з братом Святополком Ізяславичем (київський князь) відтіснив половців далеко від кордонів Русі-України

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте схему «Докиївський період життя Володимира Мономаха» (с. 79) та текст параграфа й укладіть історичний портрет князя (*скористайтеся пам'яткою з інтернет-ресурса до підручника*).

Новий етап у житті Володимира Мономаха розпочався в **1113 р.** Того року в Києві помер князь Святополк Ізяславич. Кияни, змучені тиском лихварів і купців, підняли повстання. Налякані народним бунтом, багаті городяни зібрали віче, на якому вирішили звернутися з проханням, аби посів київський престол Володимир Мономах. Князю на той час виповнилося 60 років, він уславився як мудрий і сміливий правитель. Час свого княжіння в Києві аж до смерті в **1125 р.** Володимир присвятив відновленню могутності влади київського князя і єдності Русі-України. Дипломатичними методами і військовою силою він домігся визнання своєї влади майже всіма руськими князями. На деякий час були припинені князівські усобиці.

Під контролем київського князя перебувало 3/4 території Русі. Задля встановлення добрих контактів з іншими князями та правителями сусідніх держав продовжив політику шлюбної дипломатії.

Значну увагу Володимир приділяв упорядкуванню справ усередині держави. Із метою пом'якшення суспільної напруги після повстання киян 1113 р. було доповнено «Руську правду» **«Статутом Володимира Всеволодовича» (Мономаха)**. Статті пом'якшували становище боржників (закупів). Зокрема, заборонялося перетворювати на раба неспроможного купця-боржника, якщо той втратив платоспроможність унаслідок нещасного випадку. Було обмежено застосування рабської праці, зменшено податки міщанам.

Володимир Мономах — автор першого педагогічного твору в історії України — **«Повчання дітям»** (1117 р.), який фактично став його заповітом. У творі князь аналізує досвід свого життя, дає настанови своїм дітям.

Мовою ДОКУМЕНТІВ

Із «Повчання дітям» Володимира Мономаха

Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіть самі, не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської.

Старих шануй, як отця, а молодих — як братів.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться...

Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню.

Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло.

А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, — не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть.

А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, — а за се почесть єсть од інших країв.

1. Висловте судження, чи можуть стати в пригоді повчання Володимира Мономаха сучасним людям. Чому?
2. Як ви думаєте, чи дотримувався сам Мономах цих настанов у своєму житті? Назвіть факти його біографії на підтвердження чи спростування своїх міркувань.

«Повість минулих літ» (1113 р.) — найвідоміший руський літопис, упорядкований за часів Володимира Мономаха. Головне джерело знань про історію Русі-України

Життя Володимира Мономаха скінчилося в розквіті могутності та слави — у 73 роки. За висловом літописця, князь *«просвітив Руську землю, як сонце»*. Похований великий князь був у соборі Святої Софії в Києві поруч із батьком.

Історичні подробиці

Популярність Володимира Мономаха була такою великою серед нащадків, що московські князі від Івана IV Грозного довгий час мали символом влади «шапку Мономаха», нібито отриману Володимиром у дарунок від діда — візантійського імператора Константина IX Мономаха. Як довели сучасні історики, ця шапка є пізнішою підробкою XIII—XIV ст.

Найбільш визнаною є версія, що «шапка Мономаха» — це тубетейка, яку подарував татарський хан Узбек московському князю Юрію Даниловичу в 1317 р. У XV ст. тубетейка була оторочена хутром. Так вона стала «шапкою Мономаха».

«Шапка Мономаха» — підробка, яку правителі — нащадки Мономаха — вважали доказом прав на царський трон

2. РУСЬ-УКРАЇНА ЗА МСТИСЛАВА ВЕЛИКОГО

Князь Мстислав Володимирович (мозаїка зі станції метро «Золоті ворота», м. Київ)

Після смерті Володимира Мономаха київський престол посів його син **Мстислав (Великий, 1125–1132 рр.)**. За життя батька був князем новгородським, білгородським. Йому, як і батькові, вдалося на короткий час зберегти єдність Русі-України, призупинити її розпад. Русь за його правління існувала як єдина держава. Мстислав і далі укріплював династичні зв'язки із Заходом, віддавши чотирьох своїх дочок за іноземних володарів — візантійського, норвезького, данського, угорського.

Великий князь дбав про розвиток господарства, провадив велике будівництво. Мстислав помер у віці 65 років і похований у збудованому ним Федорівському монастирі в Києві. Його нащадки продовжили правити в руських князівствах. Зокрема, прямим нащадком Мстислава був король Данило Романович (Галицький).

Після смерті князя Русь розпалася на окремі князівства і землі.

Церква Успіння Пресвятої Богородиці Пирогошці (сучасна реконструкція), закладена за правління Мстислава Великого. Протягом століть була осередком громадського життя київського Подолу.

Поясніть, які елементи пам'ятки свідчать про вплив на руську архітектуру візантійської традиції.

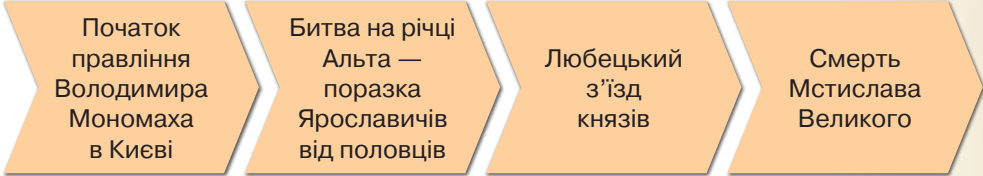

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю нове

1. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

Виконайте завдання на лічбу часу:

- а) обчисліть, скільки років відділяють ці події від поточного року;
- б) визначте, які події відбувалися в європейських країнах, Візантії, арабському халіфаті одночасно з наведеними на стрічці часу подіями.

2. Назвіть мету діяльності Володимира Мономаха й заходи задля її досягнення.

3. Виконайте тренувальну онлайн-вправу:

«Життя і діяльність Володимира Мономаха»

<https://cutt.ly/5tmU5m2>

Досліджую і аналізую

- 1. Висловте судження про історичні умови, у яких розгортали свою діяльність Володимир Мономах і його син Мстислав Великий. Як вони впливали на політику князів?
- 2. Дослідіть пам'ятну монету Національного банку України як джерело історичної інформації. Яким чином автори ескізу відобразили головні сторінки життя князя?

Мислю творчо

- 1. Напишіть сенкани «Володимир Мономах», «Мстислав Великий», які розкриють роль діячів в історії (скористайтесь пам'яткою «Як скласти сенкан», вміщеною на інтернет-ресурсі до підручника).
- 2. Виконайте творчий проєкт (історичний портрет, карта пам'яті, презентація, сторінка в соцмережах тощо) «Володимир Мономах».

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1113–1125 рр. правління Володимира Мономаха в Києві

1125–1132 рр. правління Мстислава Великого в Києві

Роздробленість Русі-України (середина XII – середина XIII ст.). Київське, Чернігівське та Переяславське князівства

Коли виникла проблема єдності руських земель? Що вам відомо про причини роздробленості Русі-України? Яких заходів уживали князі для збереження єдності держави? Хто був ініціатором цих заходів?

1. РУСЬ-УКРАЇНА в середині XII – на початку XIII ст.

Із середини XII ст. Русь розпалася на ряд князівств. Спочатку їх було близько п'ятнадцяти, з часом їхня кількість лише зростала. Пригадаймо, що подібні процеси роздробленості за доби Середньовіччя відбувалися і в інших європейських країнах. Тісно пов'язаними між собою залишалися князівства, розташовані на території сучасної України — *Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Переяславське, Галицьке та Волинське*. Саме на цій території відбувалося формування *українського народу*. Закарпаття, заселене слов'янами, ще із середини XIII ст. входило до Угорщини, а на території Причорномор'я і Приазов'я жили половці.

Діємо: практичні завдання

Простежте територіальні зміни на давньоруських землях за доби роздробленості.

Київське, Переяславське, Чернігівське, Галицьке та Волинське князівства у XII – першій половині XIII ст.

	Київське князівство близько 1145 р.		Муromo-Рязанські землі, що відокремилися від Чернігівського князівства після 1127 р.
	1160 Роки втрати територій		Дреговицька земля та Посейм'я, приєднані до чернігівських володінь до середини XII ст.
	Київське князівство на початку XIII ст.		Похід новгород-сіверського князя Ігоря проти половців та його поразка (1185 р.)
	Волинське князівство близько середини XII ст.		Половецькі кочовища
	Межа земель, приєднаних до Волині до початку XIII ст.		Межі та центри земель-князівств
	Територія Галицько-Волинської держави наприкінці князювання Романа Мстиславича (1199–1205 рр.)		Кордони сучасної України

Розкажіть про зміни територій князівств протягом другої половини XII ст. Висловіть припущення, чим вони були зумовлені.

Роздробленість політично і військово послабила Русь, але сприяла розвитку економіки й культури в регіонах. Центром великокнязівської влади та духовним осередком руських земель залишався Київ.

У кожному князівстві правив *удільний князь*. Він очолював військо, чинив суд, видавав закони, збирав податки. Князь управляв своїм уділом за допомогою дружинників, бояр, яких призначав на різні посади (*посадники, тисяцькі, вірники, тивуни*). Для вирішення важливих питань скликали або *народне віче*, або *боярську раду*. Свою владу удільні князі намагалися передати у спадок.

2. КИЇВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

в середині XII – першій половині XIII ст.

Київська земля була одним із найбільш заселених та економічно розвинених князівств. Окрім Києва, помітну роль відігравали міста Вишгород, Білгород, Василів (сучасний Васильків), Юр'їв (сучасна Біла Церква).

На південних кордонах князівства ще з початку XI ст. князі розселяли дружні племена кочовиків. Найчастіше в літописах згадувався союз «чорних клобуків» (*торки, берендеї, печеніги, ковуї, турпеї, каспичі*). Ці племена несли прикордонну службу, а також становили легку кінноту князівського війська.

Збройна боротьба за великокнязівський престол між представниками династії Рюриковичів призводила до поступового ослаблення Києва. Деякі князі намагалися позбавити Київ статусу політичного й духовного центру Русі. Так вчинив у **1169 р.** онук Володимира Мономаха володимиро-суздальський князь *Андрій Боголюбський*. Збірне військо муромських, смоленських, полоцьких, чернігівських і дорогобузьких князів напало на Київ і впродовж трьох днів грабувало його.

Свідчать документи

Працюючи з уривком з літопису, визначте, що було метою погрому Києва. Дайте оцінку діям війська Андрія Боголюбського.

3 Іпатського літопису

«І грабували вони два дні весь город — Поділ, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування нікому і нізвідки: церкви горіли, християн вбивали, а інших в'язали, дружин вели в полон, силоміць розлучаючи з чоловіками їх, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І узяли вони майна множина, і церкви оголили від ікон, і книг...

3. ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ

Чернігово-Сіверська земля мала вигідне географічне положення на торговельних шляхах. Найбільшими містами були Чернігів, Путивль, Любеч.

Правила в князівстві династія Ольговичів — нащадки князя Олега Святославича, онука Ярослава Мудрого. З кінця XI ст. виокремлюється фактично незалежне Новгород-Сіверське князівство. Місцеві князі також боролися із зовнішніми ворогами. Щоправда, не завжди вдало. У **1185 р.** новгород-сіверський князь Ігор Святославич на чолі нечисленних військ вирушив у похід проти половців, однак зазнав нищівної поразки в битві біля *річки Каяла (Калка)*. Історія походу описана в *героїчній поемі «Слово про похід Ігорів»*.

Свідчать документи

Із «Слова про Ігорів похід»

(Уривок. Переклад з давньоруської мови Максима Рильського)

Перестали князі невірних воювати,
 Стали один одному казати:
 «Се моє, а се теж моє, брате!»
 Стали вони діла дрібні
 Вважати за великі,
 На себе самих підіймати чвари, —
 А невірні з усіх сторін находили,
 Землю Руську долали.

«За землю Руську» (ілюстрація художника Василя Лопати до «Слова про похід Ігорів», 1981–1982 рр.)

1. Опишіть ілюстрацію. Зверніть увагу на символіку фону. Хто, на вашу думку, і чому зображений на гравюрі?
2. Як автор «Слова про похід Ігорів» пояснює причини поразок від половців?

4. ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Переяславське князівство — прикордонне князівство, яке межувало зі степом. Воно постійно перебувало під загрозою вторгнення кочовиків. Столиця князівства — місто Переяслав — була могутньою фортецею і важливим центром ремесла й торгівлі. Важливими були також фортеці Баруч, Прилуки, Лубни, Жовнин та ін. Через прикордонне розташування князівства його правителі завжди багато уваги приділяли боротьбі із зовнішніми ворогами.

Саме із переяславськими землями пов'язана перша в історії згадка назви «Україна» в літописі під **1187 р.**

Історичні подробиці

Найімовірніше, під словом «Україна» літописець розумів прикордонну територію, де проходила боротьба між осілими землеробами й кочовиками. Із часом це слово стало вживатися як синонім уділу, князівства. Після захоплення Русі-України монголами це слово на довгий період забулося.

Пам'ятник Володимиру Глібовичу в м. Переяславі на Київщині (робота скульптора Бориса Клімушка, 2000 р.). Володимир Глібович (1169–1187 рр.) брав участь у боротьбі з половцями

Свідчать документи

Із Літопису руського про переяславського князя Володимира Глібовича

У зв'язку зі смертю Володимира Глібовича в 1187 р. літописець писав:

«Бо любив він дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині; був же він князь доблесний і сильний в бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими добродіями [був] сповнений. За ним же **УКРАЇНА** багато потужила».

Після смерті Володимира Глібовича Переяславське князівство перебувало під владою київських князів.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ ЗНАЮ НОВЕ

1. Назвіть удільні князівства, які виникли за доби роздробленості Русі.
2. Установіть відповідність між назвами князівств та відповідними історичними фактами.

1 Київське князівство

2 Чернігівське князівство/
Новгород-Сіверське
князівство

3 Переяславське
князівство

А Похід 1185 р. князя Ігоря Святославича проти половців, оспіваний у поемі «Слово про похід Ігорів»

Б Перша згадка назви «Україна» в літописі

В Розграбування 1169 р. військом Андрія Боголюбського

3. Започаткуйте укладання синхроністичної таблиці.

Ключові події історії удільних князівств Русі в другій половині XI–XII ст.				
Київська земля	Переяславська земля	Чернігово-Сіверська земля	Галицька земля	Волинська земля
1169 р. — напад на Київ військ Андрія Боголюбського				

4. Виконайте тренувальну онлайн-вправу:

«Ключові події історії Русі другої половини XI – другої половини XII ст.»
<https://cutt.ly/ltmU56g>

♦ ДОСЛІДЖУЮ І АНАЛІЗУЮ

Поясніть зв'язок між феодалною роздробленістю Русі та зростанням загрози з боку зовнішніх ворогів.

♦ МИСЛЮ ТВОРЧО

Складіть кросворд за змістом параграфу й запропонуйте розгадати його однокласникам/однокласницям (для створення кросворда ви можете скористатися допомогою інтернет-сервісу).

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

- 1169 р.** пограбування Києва військом Андрія Боголюбського
- 1185 р.** похід князя Ігоря Святославича проти половців
- 1187 р.** перша літописна згадка назви «Україна»

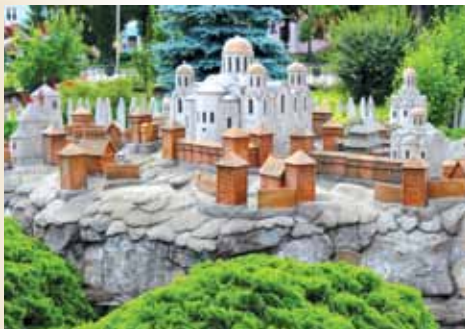

Галицьке і Волинське князівства в середині XII – середині XIII ст. Кочові народи та Крим у X–XIII ст.

Назвіть і покажіть на карті (с. 85) князівства, що сформувалися в часи роздроблення Русі. З якими проблемами доводилося боротися жителям руських земель? Оцініть за допомогою карти географічне положення Галицької і Волинської земель. Чому його можна визначити як вигідне?

1. ГАЛИЦЬКЕ І ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВА в другій половині XII ст.

Макет «Святині Давнього Галича»
(Національний заповідник
«Давній Галич»)

Опишіть давньоруське м. Галич.
Схарактеризуйте призначення споруд міста.

На захід від Києва розташовувалися **Галицьке** та **Волинське князівства**. Населення цих земель було змушене постійно боротися за свою незалежність проти поляків і мадярів (угорців). Через ці землі проходили важливі торговельні шляхи, тут були великі родовища *солі*, на яку був величезний попит у Європі.

Одним із центрів державності на початку XII ст. був Галич. Галицьку землю населяли дуліби, тиверці, білі хорвати, що були приєднані за Володимира Великого. Наприкінці XI ст. при владі тут зміцнилася династія Ростиславичів — онуків Ярослава Мудрого.

Діємо: практичні завдання

За уривком із праці Михайла Грушевського визначте, що сприяло піднесенню Галицького князівства в середині XII ст. Хто був конкурентом князя в боротьбі за вплив на населення?

Галичина і без того була великою і багатою областю, бо її не зачіпали ні половецькі напади, ні князівські чвари, і тому багато народу переходило сюди з інших українських земель. Тепер же, зібрана в одних руках, вона зробилася найсильнішою з українських земель... Але зате більшу силу в Галичині забрали бояри, даючи про себе знати й населенню, і самим князям.

Михайло Грушевський
«Ілюстрована історія України»

Наймогутнішим князем Галичини був **Ярослав Осмомисл** (1153–1187 рр.), якого оспівує «Слово про похід Ігорів»:

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські
Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї,
Через хмари каміння кидаючи,
Суд по Дунай рядячи.

Пам'ятник Ярославу Осмомислу у м. Володимирі-Волинському на Волині (робота скульптора Любомира Яремчука, 1989 р.)

Розширив володіння на південь по течії Дністра.
Контролював землі в нижній течії Пруту та Дунаю

Відновив добросусідські взаємини з Угорщиною і Польщею.
Втручався у візантійську політику

Активний учасник загальноруської політики.
Впливав на встановлення князівської влади в Києві

ДІЯЛЬНІСТЬ ЯРОСЛАВА ОСМОМИСЛА

Домігся заснування єпископства в Галичині. Заклав храм Успіння Божої Матері

Брав участь у боротьбі з половцями

Сприяв розвитку торгівлі (по Дністру), ремесел, міст

У внутрішньополітичному житті залежав від бояр, які втручалися навіть в особисте життя князя

СВІДЧАТЬ ДОКУМЕНТИ

Літопис руський про Ярослава Осмомисла

Був же він князь і мудрий, і красномовний, і богобійний, і поважний в усіх землях, і славен військами, — бо де була йому обидь, то сам він не ходив полками своїми, а посилав їх з воєводами. Він бо навів лад у землі своїй і милостиню щедрю роздавав, прочан люблячи і жебраків годуючи. Чорноризький чин люблячи і честь їм воздаючи од могутності своєї, він в усьому сповняв закон божий, до церковників сам приходячи і дбаючи добре про них.

1. Визначте, якими рисами характеру наділила Ярослава Осмомисла літописна традиція.
2. Назвіть досягнення і слабкі сторони правління Ярослава Осмомисла.

Історичні подробиці

У Галичині боярство формувалося здебільшого з місцевої родоплемінної верхівки. Бояри здобували свої маєтки не від князя, а привласнюючи громадські землі, і тому були незалежними від князів. Галицьке боярство мало великий вплив на політичне життя Галицького князівства, а згодом і Галицько-Волинської держави.

Волинська земля увійшла до складу Русі за часів князя Володимира Великого наприкінці X ст. Основні міста — Волинь, Володимир, Луцьк, Бужськ, Дорогобуж, Белз, Берестя, Червень. Центром князівства було **м. Володимир** на Волині, побудоване Володимиром Великим. Волиняни постійно стримували натиск північних литовських племен.

Пам'ятна дошка князю Романові Мстиславичу на Свято-Успенському кафедральному соборі в м. Володимирі-Волинському на Волині

Тут князювала династія Мстиславичів, які були нащадками Володимира Мономаха і вели свій родовід від Мстислава Великого. Серед інших князів особливою активністю вирізнявся **Роман Мстиславич**, який став князем м. Володимира на Волині з 1170 р. Його матір'ю була польська принцеса. Молодий князь розумів небезпеку боярського свавілля, тому створив сильне військо, спирався на підтримку городян і духовенства.

Тим часом Галицьке князівство після смерті Ярослава Осмомисла послабилося і склалися передумови до об'єднання обох князівств під владою молодого й енергійного Романа Мстиславича.

Поміркуймо!

Як умови розвитку удільних князівств на теренах України впливатимуть на розвиток політичних центрів Русі-України?

2. КОЧОВІ НАРОДИ СТЕПІВ УКРАЇНИ в X–XII ст. КРИМ У СКЛАДІ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Помітний слід в історії Русі-України залишили *кочові народи*, які змінювали один одного протягом X–XII ст. Відносини з ними у князів складалися по-різному. Намагаючись убезпечити свої землі від нападів кочовиків, князі погоджувалися на виплату данини, укладали династичні шлюби з дітьми ханів кочовиків. Водночас, починаючи з Володимира Великого, князі дбали про зміцнення оборон-

них споруд на кордонах і здійснювали великі походи проти кочовиків. Кочовики втручалися (іноді на запрошення самих князів) у внутрішньополітичну боротьбу в Русі. Інколи виступали союзниками в походах проти Візантії.

Заселяючи Північне Причорномор'я, кочовики впродовж тривалого часу впливали на матеріальну й духовну культуру населення українських земель.

Половці кочують у пересувних вежах — юртах на возах (малюнок з Радзивіллівського літопису кінця XV ст.)

Діємо: практичні завдання

Уважно розгляньте малюнок, опрацюйте схему на с. 94 та виконайте завдання.

1. Визначте, кого зображено на мініатюрі.
2. Поміркуйте, чим відрізнявся спосіб життя кочових сусідів Русі-України від способу життя слов'ян. Що на ілюстрації вказує на ці відмінності?
3. Визначте (за схемою), як склалися відносини між Руссю-Україною і кочовими народами. Які з контактів були вигідними, а які — ні?
4. Зверніться до слів Сергія Плохія на с. 8 і наведіть аргументи до його суджень на основі здобутих знань про контакти Русі-України з кочовиками.

Поміркуймо!

Подискутуйте в групах, чи могли контакти з кочовими народами мати й позитивний вплив на розвиток Русі-України. Який? За потреби скористайтеся додатковими джерелами інформації.

Діємо: практичні завдання

Зіставте дані схеми з відомими вам фактами історії Русі-України та назвіть князів, які у зазначені в схемі періоди боролися проти кочовиків.

КОЧОВІ НАРОДИ НА ПІВДНІ РУСІ-УКРАЇНИ

Печеніги

- «У РІК 6423 [915] уперше прийшли печеніги на Руську землі, вчинивши мир з Ігорем, пішли до Дунаю»;
- печеніги виступали союзниками в походах проти Візантії;
- вчиняли напади в період ослаблення влади київського князя і в періоди усобиць;
- продавали Русі велику рогату худобу, коней, овець;
- для захисту Володимир Великий збудував Посульську оборонну лінію;
- 1036 р. — розгромлені Ярославом Мудрим;
- середина XII ст. — остання літописна згадка про печенігів у середовищі «чорних клобуків»

Торки

- Належали до кочових тюркомовних племен, які в другій половині X – першій половині XI ст. прийшли в причорноморські степи з північно-східного Прикаспію;
- у 1060 р. об'єднані війська руських князів розгромили торків;
- під тиском половців вимушені були звернутися за захистом до Русі та, отримавши його, оселилися разом з угрупованнями печенігів і берендеїв у Пороссі, увійшовши до Чорноклобуцького об'єднання

Половці

- «У РІК 6563 [1055]. Того ж року приходив [хан] Блуш із половцями»;
- тюркомовне угруповання племен, відоме в західних джерелах під назвою «куманів», у другій половині XI ст. прийшло з Північно-Західного Казахстану;
- 1068 р. — поразка Ярославичів від половців у битві на річці Альта;
- «половецька земля» — контрольовані половцями землі півдня Русі-України;
- 1103, 1107, 1109 та 1111 рр. — переможні походи княжих військ проти половців;
- для запобігання нападам застосовувалась система династичних шлюбів руських князів із ханськими доньками;
- у другій чверті XII ст. прикордонні руські землі були фактично спустошені внаслідок посилення нападів половців;
- у середині XIII ст. підкорені монголами

КРИМ у X–XII ст.

Діємо: практичні завдання

Схарактеризуйте за допомогою карти (с. 85) географічне положення Криму. Як воно впливало на історію Криму в давні часи? Пригадайте, які з відомих вам подій історії України пов'язані з Кримом. Скористайтеся допомогою хмаринки слів.

Незважаючи на те, що середньовічні пам'ятки Криму привертають увагу вчених протягом тривалого періоду, в історії півострова доби Середньовіччя залишається багато білих плям. Писемні джерела досить бідно й нерівномірно розповідають нам історію Криму.

Зі зростанням міжнародної торгівлі між Сходом і Заходом, що здійснювалася через Чорне море, посилювалося і військово-стратегічне значення суходільних і водних шляхів півострова. Зручне географічне положення робило Крим привабливим для іноземців. *Для всього періоду середньовічної історії Криму є характерним цілковите панування у степовій частині півострова кочових народів: гунів, печенігів, половців та ін.* Родючі гірські долини й узбережні території в цей час займало досить строкате за етнічним складом хліборобське осіле населення, що перебувало під сильним культурним впливом Риму, а пізніше — Візантії, Генуї і Золотої Орди. Тому протягом доби Середньовіччя Крим привертав увагу Візантії, Хозарського каганату, Русі-України й інших держав.

До другої половини X ст. (походів Святослава Хороброго) Крим входив до складу *Хозарського каганату*, хоча південно-західна частина формально була складовою Візантійської імперії. Однак уже в другій половині X – першій половині XIII ст. *Візантія* відновила контроль над південною частиною півострова. З 1204 р. південний Крим входить до складу *Трапезундської імперії*, а північний Крим залишається у володінні кочовиків.

Вправа «Кочові народи на півдні Русі-України»
<https://cutt.ly/2tmlqhh>

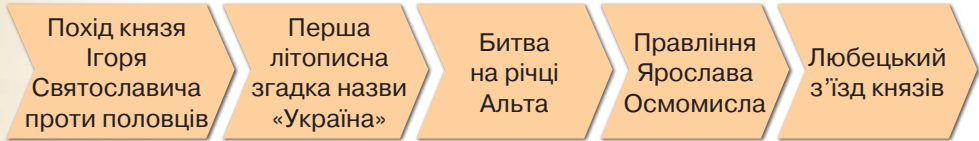

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

♦ Знаю нове

1. Покажіть на карті Галицьке та Волинське удільні князівства, території кочування половців, Крим.
2. Назвіть видатних правителів Галицького та Волинського князівств, висвітліть їхній внесок у зміцнення князівств.
3. Упорядкуйте хронологічну послідовність. Складіть задачі на лічбу часу, використовуючи події стрічки часу та схеми на с. 94.

4. Установіть відповідність між іменами правителів Русі-України та фактами історії, з якими вони пов'язані.

1 Ярослав Мудрий

А Князь галицький, оспіваний у поемі «Слово про похід Ігорів»

2 Ярослав Осмомисл

Б Розгром печенігів у 1036 р.

3 Роман Мстиславич

В Князь, який здійснив близько 80 походів проти половців

4 Володимир Мономах

Г Об'єднання Галицького та Волинського князівств в одну державу

5. Завершіть роботу з укладання синхроністичної таблиці «Ключові події історії удільних князівств Русі в другій половині XI–XII ст.» (с. 89). Визначте за таблицею спільні та відмінні риси розвитку князівств.
6. Виконайте тренувальну онлайн-вправу:

«Діяльність князя Ярослава Осмомисла»
<https://cutt.ly/jtmlwVl>

♦ Досліджую і аналізую

Поясніть, які чинники сприяли зміцненню Волинського й Галицького князівств у другій половині XII ст.

♦ Мислю творчо

1. Укладіть історичний портрет галицького князя Ярослава Осмомисла (*скористайтеся пам'яткою з інтернет-ресурсу до підручника*).
2. Дослідіть, хто з видатних історичних діячів світу жив одночасно з Ярославом Осмомислом. Виконайте творчий проєкт «Сучасники Ярослава Осмомисла».

Культура Русі-України в другій половині XI – першій половині XIII ст.

Пригадайте найважливіші пам'ятки культури Русі-України в X — першій половині XI ст. Який вплив на розвиток культури Русі-України справило прийняття християнства?

1. ІСТОРИЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

Культура Русі-України в другій половині XI – першій половині XIII ст. перебувала в стані розквіту. Зберегалися культурні традиції попередніх часів. На розвиток культури позитивно впливало розширення знань про надбання інших сусідніх народів.

Значними осередками культури залишалися церкви та монастирі. Розвивалася і народна культура: усна народна творчість, прикладне мистецтво.

Негативний вплив на розвиток культури справляли князівські чвари та міжусобиці.

2. ОСВІТА І НАУКОВІ ЗНАННЯ

У Русі-Україні, як і раніше, діяли школи при церквах і монастирях. Можна було здобути також домашню освіту. Написи (епіграфічні пам'ятки) на побутових речах, графіті, берестяні грамоти свідчать про високий рівень поширення грамотності серед населення Русі-України. Книжне навчання було доступне для представників різних верств суспільства. Були навіть осередки навчання для дівчат. У 1068 р. донька князя Всеволода Ярославича Янка заснувала при Андріївському монастирі школу для дівчат.

Історичні подробиці

На стінах Софії виявлено слова, які мають ознаки сучасної української мови:

- «Господи, помози рабу своєму Василеві...» — така форма давального відмінка (Василь — Василеві) не зустрічається в російській мові, а збереглася лише в українській.
- *Остапко, Іванко, Жадко* — зменшувально-пестливі форми чоловічих імен, характерні для української мови.
- Дієслова в минулому часі, які закінчуються на «в»: *писав, ходив* (а не — писал, ходил), а також дієслова із закінченням «ти»: *долучити, скончати*.
- Типові для української мови чоловічі імена із закінченням «о»: *Данило, Кирило, Дмитро*.
- Форми дієслів без літери «т»: *пече*.

Поміркуймо!

1. У чому полягає значення графіті як історичного джерела?
2. Які знання, на вашу думку, передавали дітям у родинях?

Так само, як і в інших країнах, на Русі поширювалися **наукові знання**. Шлях до наукових досягнень у різних галузях наук відкривали перекладені твори, що містили інформацію з історії, географії, медицини, астрономії тощо. Досвід господарської діяльності, будівництва храмових споруд, палаців князів і бояр, оборонних укріплень сприяв накопиченню практичних знань з хімії, математики, арифметики. Розвивалися медичні знання. До нас дійшли згадки про лікаря Агапіта.

Свідчать документи

Києво-Печерський патерик (збірка оповідань) про Агапіта

[...] блаженний Агапіт почав допомагати святому старцю в подвигах та трудився і так багато років; коли захворював хтось з братії, блаженний залишав келію свою, в якій не було нічого, що можна було б викрасти, приходив до хворого брата і служив йому: піднімав його, укладав, виносив на своїх руках і невпинно благав Бога про зцілення недужих; якщо ж хвороба іноді і затягувалася, то через це Господь бажав помножити віру і посилити молитву раба Свого Агапіта. Наслідуючи подвигам преподобного Антонія, блаженний Агапіт сподобився бути учасником і рівним з ним благодаті: молитвою своєю він зціляв усіх недужих, також подаючи їм трави, які варив в їжу собі, за що, власне, і був прозваний лікарем.

1. Хто був зразком для Агапіта в лікарській справі?
2. На прикладі діяльності Агапіта розкрийте вплив християнства на розвиток культури в Русі-Україні.

3. ЛІТЕРАТУРА РУСІ-УКРАЇНИ

Пригадайте, які жанри літератури розвивалися в Русі-Україні. Де розташовувалися осередки книгописання? Чим відрізнялася перекладна та оригінальна література?

Розкрийте характерні особливості пам'яток літератури, фрагменти назв яких згадані у хмаринці слів.

Започатковані з прийняттям християнства традиції **літературної творчості** розвинулися і в другій половині XI – першій половині XIII ст.

Діємо: практичні завдання

За допомогою схеми та матеріалів підручника складіть розповідь «Пам'ятки літератури другої половини XI – першої половини XIII ст.». У розповіді зверніть увагу на розкриття особливостей жанрів літератури.

Поясніть, у чому полягає значення літературних пам'яток як історичних джерел вивчення історії Русі-України.

**ПАМ'ЯТКИ ЛІТЕРАТУРИ РУСІ-УКРАЇНИ
другої половини XI – першої половини XIII ст.**

Духовна література

- Остромирове Євангеліє (1056–1057 рр.)
- Ізборник Святослава (1073 р.)
- Мстиславове Євангеліє (1095–1117 рр.)
- Києво-Печерський патерик (початок XIII ст.)

Світська література

- «Повчання дітям» Володимира Мономаха (між 1096 і 1117 рр.)
- Літописання: «Повість минулих літ» (1113 р.), «Слово про похід Ігорів» (1187 р.)

Усна народна творчість

- Билини
- Казки
- Пісні: календарно-обрядові, сімейно-обрядові, родинно-побутові

Як ми вже знаємо, найвідомішим оригінальним твором Русі-України є *літопис «Повість минулих літ»*. Повість закінчена в **1113 р.** Літописи писалися «давньослов'янською» («церковнослов'янською») мовою із вставками слів із місцевої лексики.

Барто запам'ятати!

Літопис — історико-літературний твір, у якому розповідь ведеться за роками.

Назва «літопис» походить від структури творів, де датовані події починаються зі слів «в літо» (в рік).

Саме з «Повісті», що об'єднує біблійну історію та історію Русі-України, ми знаємо про більшість подій, що відбувалися на східнослов'янських землях до початку XII ст. Оригінал повісті не дійшов до нас, ми маємо лише копії, зроблені не раніше XIV–XV ст. (так звані Лаврентіївський, Радзивіллівський та Іпатіївський списки). Тому щодо авторства «Повісті минулих літ» серед істориків точаться

дискусії. Упорядником оригінальної версії 1113 р. вважається монах Києво-Печерського монастиря Нестор, який увійшов в історію під прізвиськом «Літописець».

Поміркуймо!

Як ви вважаєте, чому нині в день вшанування пам'яті Нестора Літописця, 9 листопада, відзначають День української писемності та мови?

Монета «Нестор Літописець» номіналом 50 гривень, випущена Національним банком України (реверс, серія «Духовні скарби України», 2006 р.)

Родина князя Святослава Ярославича. Мініатюра «Ізборника Святослава» (пам'ятка книжкової мініатюри, 1073 р.)

На початку XII ст. написано **«Повчання дітям» Володимира Мономаха**. Цей твір є першим педагогічним твором Русі-України.

Особливе місце серед літературних творів займає героїчна поема, створена **1187 р.** невідомим автором, — **«Слово о полку Ігоревім»**. Текст написаний «давньослов'янською мовою», але збагачений народною місцевою українською лексикою.

«Києво-Печерський патерик» XIII ст. оповідає про легендарне заснування Києво-Печерського монастиря, життя і «чудеса» його ченців.

4. АРХІТЕКТУРА ТА МИСТЕЦТВО

Пригадайте, коли і за яких обставин у Русі-Україні поширилось кам'яне зодчество. Який вигляд мали храми Русі-України доби Володимира Великого і Ярослава Мудрого? Як оздоблювали інтер'єр храмів?

Архітектура періоду другої половини XI – першої половини XIII ст. мала певні особливості порівняно з попереднім часом. Поступово поширюються однокупольні шестистовпні культові споруди. Починаючи з кінця XII ст., архітектурні форми ускладнюються, прикметною особливістю споруд є своєрідний злет у височінь, спрямованість у небо.

Фотозагадка

Культурна спадщина Русі-України має драматичну історію. Уважно розгляньте ілюстрації та визначте, які пам'ятки архітектури Русі-України відповідають зразкам культового будівництва тих часів, а які — ні. Дізнайтеся за допомогою додаткових джерел інформації, коли і за яких обставин пам'ятки змінили свій вигляд; які трагічні події їм довелося «пережити». Підготуйте творчий проєкт за результатами дослідження.

П'ятницька церква, кінець XII – початок XIII ст., м. Чернівці (сучасне фото)

Михайлівський Золотоверхий собор, 1108–1113 рр., м. Київ (сучасне фото)

Успенський собор Києво-Печерської лаври, 1073–1078 рр., м. Київ (сучасне фото)

Храми традиційно оздоблювали мозаїками, фресками, іконами.

«Євхаристія» — мозаїчна композиція Михайлівського Золотоверхого собору, 1108 р., м. Київ, ймовірний автор Алімпій (сучасне фото)

Поміркуймо!

Пригадайте, як створюють фрески й мозаїку. Як ви розумієте поняття «стінопис»?

Однією з найдавніших ікон Русі є *Вишгородська ікона Богородиці*, подарована в першій половині XII ст. константинопольським патріархом князю Мстиславу Великому — сину Володимира Мономаха. Деякі мистецтвознавці вважають, що цю ікону створив *Алімпій* — відомий руський іконописець другої половини XI – початку XII ст.

На *Свенській іконі* Богородиця зображена із засновниками Києво-Печерського монастиря — монахами *Антонієм* і *Феодосієм*.

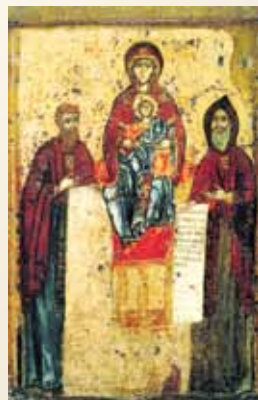

Історичні подробиці

Антоній був родоначальником руського чернецтва, засновником першого на Русі монастиря в м. Києві. Народжений у Любечі біля м. Чернігова Антип побував у найвідомішому грецькому монастирі на горі Афоні. Постригшись у ченці, він взяв собі ім'я *Антоній* і за часів Ярослава Мудрого оселився в печері, що покладає початок Києво-Печерському монастирю. Слава ченця-аскета притягувала до Антонія сподвижників та учнів. Одним із сподвижників був *Феодосій*, який і очолив Києво-Печерський монастир у другій половині XI ст.

Вишгородська ікона Богородиці

Свенська ікона Богородиці з Антонієм і Феодосієм Печерськими

Прикраса (техніка *перегородчастої емалі*)

Високого рівня розвитку досягло *прикладне мистецтво*: художнє різьблення по каменю, ювелірна справа в техніці емалі та черні. *Техніка перегородчастої емалі* прийшла на Русь з Візантії.

Давньоруські вироби за своїми технічними й художніми якостями не поступалися візантійським, їхні кольори були більш яскраві та виразні. Особливо характерним для руських емалей був білий колір, що увиразнював колористичну гаму.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю нове

1. Назвіть пам'ятки культури Русі-України другої половини XI – першої половини XIII ст.
2. Установіть відповідність між назвами літературних пам'яток і короткими викладами їхнього змісту.

1 «Повість минулих літ»

А Похід 1185 р. новгород-сіверського князя проти половців

2 Билини

Б Оповідь про історію руських земель

3 «Слово про похід Ігорів»

В Твір-настанова про засади праведного життя нащадків

4 «Повчання дітям Володимира Мономаха»

Г Епічні пісні, у яких розповідається про подвиги богатирів

3. Виконайте тренувальну онлайн-вправу:

«Культура Русі-України в другій половині XI – першій половині XIII ст.»
<https://cutt.ly/cyCMVhc>

Досліджую і аналізую

1. Зіставте історичні умови розвитку культури доби розквіту Русі-України (наприкінці X – у першій половині XI ст.) та за доби роздробленості. Чим вони відрізнялися, а в чому були схожими?
2. Доведіть або спростуйте тезу: «Культура Русі-України формувалася внаслідок діалогу двох культур: візантійсько-християнської і народної».

Мислю творчо

Виконайте творчий проект (мультимедійна презентація, фотогалерея, інстаграм-пост, ілюстрована карта тощо) «Віртуальна мандрівка культурними центрами Русі-України».

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

1113 р. завершення «Повісті минулих літ»

1187 р. створення поеми «Слово про похід Ігорів»

Практичне заняття. Русь-Україна від Ярославичів до політичного роздроблення

Визначте головну характеристику періоду історії Русі-України в другій половині XI – першій половині XII ст.

1. ІСТОРИЧНІ ДОКАЗИ

За допомогою методу історичного доказу доведіть або спростуйте тези:

1. Князівські чвари робили Русь-Україну слабкою перед зовнішніми загрозами.
2. Упровадження Любецьким з'їздом вотчинного принципу управління сприяло пришвидшенню розвитку удільних князівств.
3. Розквіт культури Русі-України відбувався попри суперечливі історичні умови.

2. УКЛАДАЄМО СИНХРОНІЗОВАНУ ХРОНОЛОГІЧНУ ТАБЛИЦЮ

Накресліть у зошиті синхронізовану хронологічну таблицю і впишіть у неї найважливіші події історії другої половини XI – першої половини XIII ст. вказаних держав.

Події історії другої половини XI – першої половини XIII ст.			
Русь-Україна	Візантія	Франція	Англія

3. ІСТОРИЧНЕ ПОРІВНЯННЯ

Заповніть порівняльну таблицю про діяльність Володимира Мономаха і Ярослава Осмомисла.

Діяльність Володимира Мономаха і Ярослава Осмомисла			
Князь	Роки князювання	Внутрішня політика	Зовнішня політика
Володимир Мономах	1113–1125 рр.		
Ярослав Осмомисл			

Зробіть висновок про спільне й відмінне в діяльності князів. Поміркуйте, чим це було зумовлено.

Узагальнення до розділу 3 «Русь-Україна в другій половині XI – першій половині XIII ст.»

- Попри повчання батька, невдовзі по смерті Ярослава Мудрого 1054 р. розпочалися війни за владу (міжусобні війни) між його синами. Розуміючи, які нещастя несуть ці міжусобиці, три брати — Ізяслав, Святослав і Всеволод — уклали союз для спільного управління державою, який тривав понад п'ятнадцять років.
- У середині XI ст. Русь стала об'єктом нападів нових ворогів — половців. Битва на річці Альта 1068 р. завершилася нищівною поразкою війська тріумвірату Ярославичів.
- Боротьба проти половців стала спільною справою для всіх князів у другій половині XI – на початку XII ст. Вони розуміли, що протистояти половецькій загрозі вони можуть лише спільними зусиллями, подолавши суперечки й незгоди. Саме таке рішення було прийнято на князівському з'їзді в Любечі у 1097 р.
- Від Любецького з'їзду ключову роль у вирішенні важливих питань політики (подолання усобиць, об'єднання зусиль у боротьбі із зовнішніми ворогами) відігравали князівські з'їзди як форма колективного правління.
- Після років князівських усобиць на короткий час єдність Русі було відновлено князем Володимиром Мономахом і його сином Мстиславом Великим.
- Із середини XII ст. Русь вступає в період роздробленості. Русь-Україна розпалася на ряд князівств. Спочатку їх було близько п'ятнадцяти, з часом їхня кількість лише зростала. Роздробленість політично і військово послабила Русь, але сприяла розвитку економіки й культури в регіонах.
- Культура Русі-України в другій половині XI – першій половині XIII ст. перебувала у стані розквіту. Чинниками піднесення культури були поєднання народних традицій і християнства, яке спонукало до розвитку літератури та кам'яного зодчества; активні міжнародні контакти; підтримка культурних центрів удільними князями.
- Із цим часом пов'язують початок вживання назви «Україна» щодо земель Русі-України. Уперше вона зустрічається в літописі під 1187 р.

Фішки-відповіді
до лото
<https://cutt.ly/9opJKfK>

1. ІСТОРИЧНЕ ЛОТО «РУСЬ-УКРАЇНА»

Зіграймо в історичне лото «Русь-Україна»!
Обладнання для гри:

- картка лото (перед вами), у якій приховані важливі моменти історії Русі-України;
- текстові фішки для заповнення ігрових полів, якщо вам вдається знайти потрібну відповідь (*використовуйте запропоновані авторами*);
- запитання-асоціації, відповіді до лото.

Правила гри:

- ведучий/ведуча зачитує запропоновані запитання-асоціації;
- учасники/учасниці відшуковують поле-відповідь і накривають його фішкою. Можна організувати коментовану гру: учні/учениці пояснюють та обґрунтовують свої відповіді;
- перемагає той, хто закrije всю картку лото першим.

		1072	
	860		Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривен
1036			1187

Запитання-асоціації:

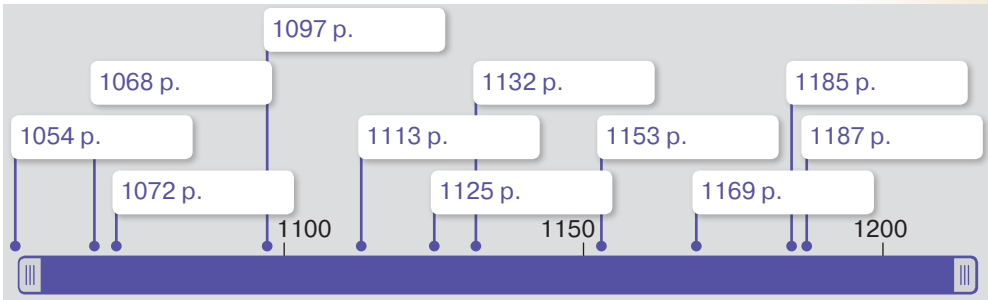
1. Візантія, перший відомий похід русів.
2. Калка, 1185 р., половці, Ігор Святославич.
3. Закон, Ярославичі, правда.
4. Мстислав, Чернігів, 1036 р.
5. У рік 6360 [852], ..., коли почав Михайло цесарствувати, стала називатися [наша земля] — Руська земля.

6. Печеніги, Ярослав, Софія Київська, битва.
7. І сів..., князюючи, в Києві, і мовив...: «Хай буде се мати городам руським».
8. «За ним же УКРАЇНА багато потужила».
9. Мудра, візит у Візантію, похресниця імператора.
10. Ярослав Мудрий, закон.
11. Міжусобиці, половці, Володимир Мономах, 1097 р.
12. І коли ...прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати.

2. ХРОЛОГІЧНА ШКАЛА

Назвіть події, які потрібно вписати у шкалу біля дат.

3. УСТАНОВЛЮЄМО ЛОГІЧНУ ВІДПОВІДНІСТЬ

Запропонуйте правильний варіант виконання онлайн-вправи.

«Пам'ятки образотворчого мистецтва Русі-України»

		Евхаристія. Мозаїка. Михайлівський Золотоверхий собор, XII ст.		Родина князя Святослава Ярославича. Мініатюра «Ізборника Святослава», 1073 р.
Евангеліст Лука. Мініатюра Остромиро- вого Евангелія, 1053–1056 рр.	Богородиця Оранта. Софійський собор, XI ст.		Вишгород- ська ікона Божої матері	

4. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням: <https://cutt.ly/oyCMNkx> або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіху та високих балів!

КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ (ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА)

Утворення Галицько-Волинської держави. Правління Романа Мстиславича (кінець XII – початок XIII ст.)

Пригадайте, у чому полягали особливості розвитку Галицького та Волинського князівств. Яку роль відіграло боярство в Галицькому князівстві?

1. УТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Ще 1187 р. за допомогою галицьких бояр волинський князь **Роман Мстиславич** спробував захопити Галич, проте зазнав поразки. **1199 р.** таки заволодів Галичем, об'єднав його землі в єдине **Галицько-Волинське князівство**, а в 1204 р. оволодів Києвом, здобувши статус Великого князя київського. Так більшість сучасних українських територій увійшла до складу Галицько-Волинської держави, що складалася з 12 земель. На ті часи це князівство було найбагатше та найбільш заселене серед руських князівств.

Столицею об'єднаної держави Роман обрав **Галич**. Найважливішим своїм завданням вважав подолати опір галицького боярства й утвердити одноосібну владу монарха. Роман Мстиславич планував також поширити владу на решту українських земель. У літописі князя величають «самодержцем Русі».

Внутрішня політика Романа Мстиславича була спрямована на розвиток міст, сільського господарства, торгівлі, ремесел.

Роман Мстиславич
(картина сучасного
українського художника
Віктора Штеця)

Свідчать документи**З Галицько-Волинського літопису**

«...пріснопам'ятний повелитель Русі... подолав усі поганські народи завдяки своєму розуму, мудрості і поводився згідно із Законом Божим. Він кидався на поганих, як лев, був сердитий, як рись, губив їх, як крокодил, переходив через їхні землі, як орел, а хоробрий був, як тур, наслідуючи свого діда Мономаха, що понищив поганих із-маїлтян, так званих половців...»

Зі «Слова про Ігорів похід»

(Уривок. Переклад з давньоруської мови Максима Рильського)

А ти, буй-Романе, і ти, Мстиславе!
Мисль одважна
Покликає вам розум на діло.
Високо плаваєш ти, Романе,
В подвигах ратних,
Як той сокіл на вітрі ширяючи,
Птицю долаючи одвагою.

1. Які риси характеру, на думку літописців, допомогли князю Роману в державній діяльності?
2. До яких порівнянь вдаються автори, щоб посилити образ «самодержця Русі-України»?
3. Яке, на вашу думку, ставлення авторів до князя Романа?

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте історичну карту на с. 115 і виконайте завдання.

1. Покажіть на карті землі князівств, які входили до складу держави Романа Мстиславича.
2. З якими країнами межувала держава на заході та півночі?
3. Зіставте межі держави Романа Мстиславича з кордонами сучасної України.

Роман Мстиславич уславився переможними походами проти половців (1197–1198, 1201, 1204 рр.). Він був мудрим політиком, жив здебільшого в мирі із сусідами.

Основні сили князь витрачав на боротьбу з боярами, оскільки вони виступали проти посилення князівської влади. Князя в його боротьбі підтримували мешканці міст. Роман не гребував жодними засобами для досягнення своєї мети — він стратив частину особливо непокірних бояр. Улюбленою його приказкою була: «Не знищивши рою, не поласуєш медом». Князь відстоював православну віру й відмовився від пропозиції Папи Римського надати йому корону короля Руського в обмін на перехід до католицтва.

Під час походу в **1205 р.** проти польського князя Лешка Білого біля містечка Завіхоста Роман Мстиславич загинув. Після його смерті розгорнулася більш ніж 30-річна боротьба між боярами та сусідніми державами за князівство.

2. СТАНОВИЩЕ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ПІСЛЯ СМЕРТІ РОМАНА МСТИСЛАВИЧА

Смерть Романа Мстиславича ускладнила внутрішнє становище Галицько-Волинського князівства. *Розпочалася боротьба за престол*, в якій сусіди розтинали державу на частини, розгоралися чвари між князями, боярські інтриги, посилювалося чужоземне втручання.

Галицькі бояри змусили до вигнання Романову дружину Ганну й малих синів — чотирирічного Данила та дворічного Василька. Князями бояри хотіли бачити онуків Ярослава Осмомисла, синів його дочки Ярославни та сіверського князя Ігоря Святославича.

Бояри сподівалися, що князі із Сіверської землі будуть слухняними знаряддями в їхніх руках, але ті прагнули мати реальну владу. Дії галицького боярства зумовили глибоку політичну кризу, що протягом десятків років послаблювала Волинські та Галицькі землі.

У 1214 р. польський і угорський королі домовилися про поділ володінь Романа Мстиславича: Галич — угорцям, Перемишль, Берестейську землю, частину Холмщини — полякам, Володимир було повернуто Романовичам. Та угорсько-польський союз виявився німічним, колишні союзники пересварилися. На початку 1219 р. у Галичі, вибивши угорську залого, утвердився новгородський князь Мстислав Удалий.

Галич 1221 р. Данило Галицький і Новгородський князь Мстислав Удалий (картина художника Михайла Фіголя)

Досягнувши повноліття, **Данило Романович** розпочав боротьбу за повернення князівського столу. У 20-х роках XIII ст. Данило спільно з молодшим братом Васильком зібрали під своєю владою всю Волинь, відвоювавши загарбані польським королем землі. Боротьба закінчилася перемогою князя Данила Романовича в **1238 р.** — він вигнав з Галича чернігівських князів і сів на батьківський престол.

Свідчать документи**З Галицько-Волинського літопису
про утвердження Данила в Галичі**

Вийшов Данило з воями із Холма, і був він на третій день у Галичі, і радо його прийняли городяни... Він під'їхав і сказав їм: «О мужі-городяни! Допоки ви будете терпіти іноземних князів владу?» — то вони, відгукнувши, сказали: «Се єсть державець наш, Богом даний!» І пустилися вони [до нього], яко діти до отця. Єпископ же Артемії і двірський Григорій не давали йому [увійти до Галича]. Але, побачивши, що не можуть удвох удержати город, вони ніби й готові передати город. Вийшли вони обидва зі сльозами на очах із усміхненими лицами, — бо не мали влади княжіння свого, — і сказали поневолі. «Прийди, княже Данило! Візьми город!»

1. Як приймали городяни Данила в Галичі?
2. До чого закликав князь жителів Галича?
3. Як реагувала на прихід Данила міська верхівка?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ**ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ****♦ Знаю нове**

1. Коли виникло об'єднане Галицько-Волинське князівство?
2. Чому князь Роман вів боротьбу з галицькими боярами?
3. Виконайте тренувальну онлайн-вправу:

**«Утворення Галицько-Волинської держави.
Правління Романа Мстиславича»**

<https://cutt.ly/0yCM1IL>

♦ Досліджую і аналізую

1. Окресліть напрями внутрішньої і зовнішньої політики Романа Мстиславича.
2. Як змінилася внутрішньополітична ситуація в Галицько-Волинському князівстві після смерті Романа Мстиславича?
3. Який вплив мали сусідні держави на становлення Галицько-Волинського князівства?
4. Чому сини князя Романа — Данило та Василько — не змогли одразу посісти батьківський княжий стіл?

♦ Мислю творчо

Виконайте творчий проєкт (*історичний портрет, карту пам'яті, презентацію тощо*) «Роман Мстиславич».

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
Запам'ятайте їх:**

1199 р.	утворення Галицько-Волинської держави
1199–1205 рр.	князування Романа Мстиславича
1238 р.	утвердження Данила Романовича в Галичі

Монгольська навала на українські землі. Утворення Золотої Орди

Що вам відомо про монголів, їхню батьківщину?

Монгольське військо
(історична реконструкція)

1. ПОХОДИ МОНГОЛІВ НА РУСЬ-УКРАЇНУ

На початку XIII ст. у Центральній Азії внаслідок зростання могутності кочових племен утворилася Монгольська держава, яка здійснювала політику широкомасштабних завоювань як в Азії, так і в Європі.

Історичні подробиці

Стрімкий рух монголів до всесвітньої слави почався у степах сучасної Монголії 1206 р., коли Темучин, місцевий племінний вождь і воєначальник, об'єднав ряд племінних союзів і прийняв титул хана всіх монголів. Чингісхан, як почали називати Темучина після його смерті, провів перші десять років свого правління здебільшого у війнах із Китаєм, чиї землі першими увійшли до його імперії, що стрімко розширювалася. Наступним великим здобутком була Центральна Азія, що лежала на захід від Китаю, на Великому шовковому шляху. До 1220 р. до рук монголів потрапили Бухара, Самарканд і Кабул. Наступними стали половці та волзькі булгари, які були розбиті (разом із деякими руськими князями) близько 1223 р. Тоді ж монголи вторглися до Криму й захопили фортецю Судак, один із ключових торговельних центрів на Великому шовковому шляху, що був тоді під владою половців.

Хан всіх монголів —
Чингісхан
(малюнок
з китайського
рукопису XIII ст.)

Сергій Плохій «Брама Європи»

Звістку про монголів на Русь приніс половецький хан Котян. Половці закликали руських князів на допомогу. У половецькі степи з дружинами прийшли князі галицький, київський, чернігівський, волинський. **31 травня 1223 р. на берегах річки Калка зав'язалася вирішальна битва об'єднаних сил із монгольським військом.** У цій

битві як дружинник брав участь і молодий князь Данило Романович — відомий в історії як король Данило.

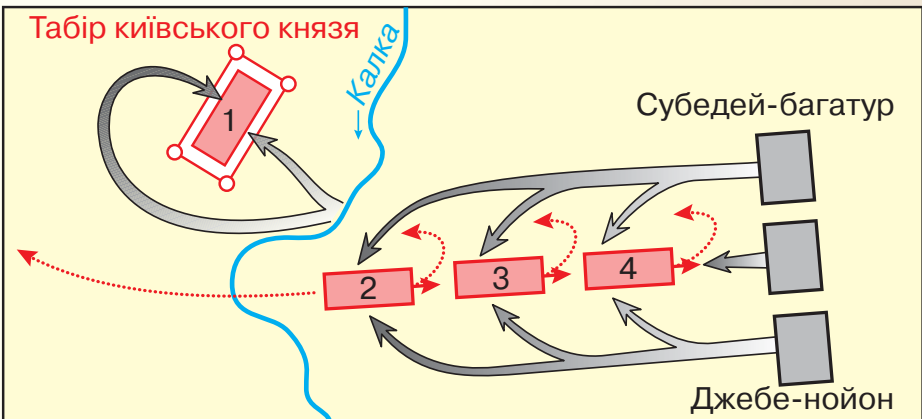
Руські та половецькі війська намагалися протистояти навалі монголів, однак відсутність спільного плану дій, загального керівництва, єдності під час битви між русичами та половцями мала трагічні наслідки. Союзники зазнали поразки.

Свідчать документи

Багдадський урядовець Алі Ібн-ал-Асір про битву на Калці

Це був один із найзапекліших боїв: він тривав кілька днів, але татари, нарешті, стали переможцями; половці й русичі зазнали цілковитої поразки. Ті, які встигли врятуватися, дісталися Русі в найнещаснішому вигляді.

	Русько-половецькі війська:		Монгольське військо
1	полки Мстислава Київського		Оточення і знищення
2	полки Мстислава Чернігівського		русько-половецького
3	полки волинського князя Данила Романовича і галицького князя Мстислава Удатного		війська
4	полки Яруна Половецького		

Схема битви на Калці 31 травня 1223 р.

Діємо: практичні завдання

Ознайомтеся з джерелами про битву на Калці й виконайте завдання.

1. Визначте, яку стратегію боротьби з монголами було обрано.
2. Які чинники заважали цій боротьбі?
3. За допомогою схеми розстановки сил на річці Калка визначте, яка сторона перебувала у вигіднішому становищі. Чому?
4. Як результати битви відображені в писемному джерелі?

Навесні **1239 р.** монголи прийшли в південну Русь — на територію сучасної України. Були спалені Переяслав і Чернігів. Восени **1240 р.** монгольське військо підійшло до Києва й оточило місто. На той час Великим князем київським був Данило Романович Галицький. Він прислав для захисту міста військо на чолі з воєводою Дмитром. Однак відбити напад монголів не вдалося. Останні захисники міста на чолі з Дмитром тримали оборону в Десятинній церкві. Церква не витримала натиску, завалилася, поховавши під своїми уламками захисників Києва. Київ був захоплений монголами.

Думки істориків

Київ зазнав майже смертельного удару від нападу монголів і протягом багатьох століть не міг відновити своє колишнє значення та процвітання.

Сергій Плохій «Брама Європи»

Свідчать документи

З Галицько-Волинського літопису

Прийшов Батий до Києва з великою силою, многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила Київ сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути нічого од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами.

Оборона Києва від монголів
(картина художника Віктора Шаталіна)

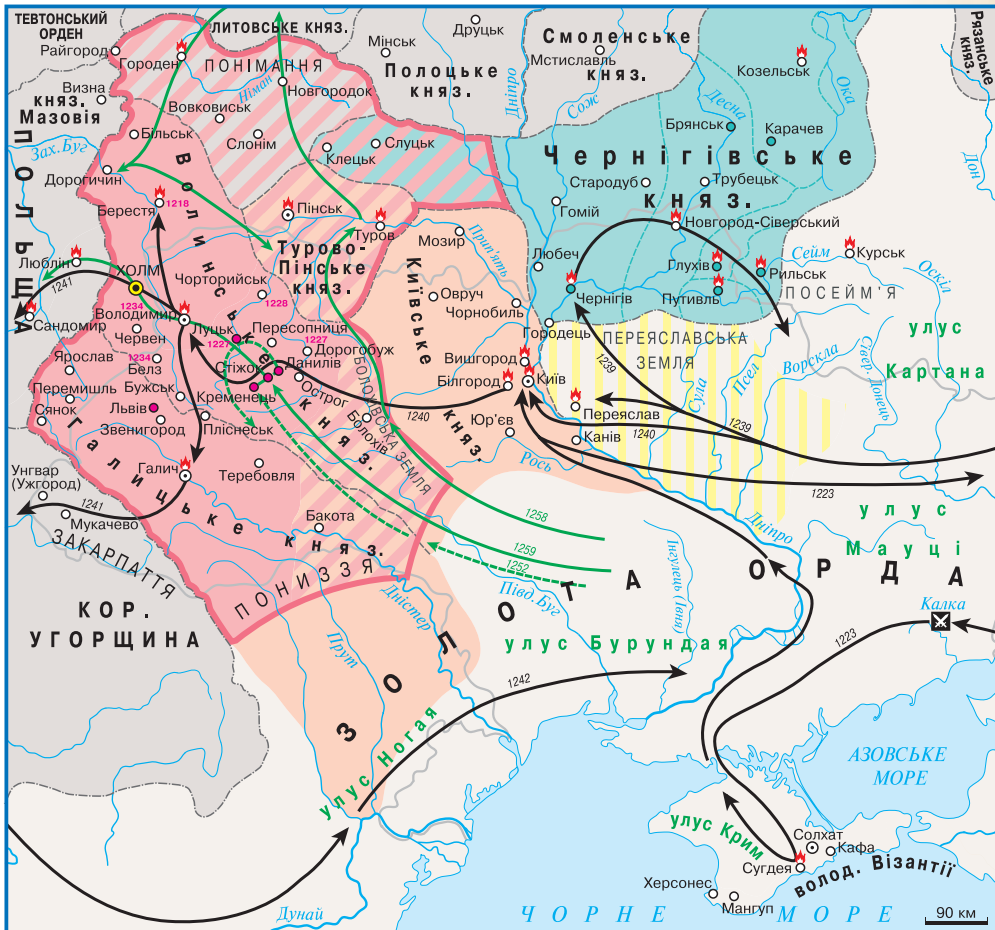

Облога Києва
(реконструкція)

Ознайомтеся з документом і розгляньте ілюстрації. Складіть розповідь від імені одного з учасників оборони Києва 1240 р.

Галицько-Волинська держава за правління Данила Романовича. Походи монголів на Русь

1234 Роки приєднання волинських уділів до володінь Данила Романовича Галицько-Волинська держава напередодні монгольської навали (1240 р.) ✘ Перша поява монголів на рубежах Русі; поразка руських військ на Калці (31 травня 1223 р.) ← 1239 Походи монгольських військ у 1223, 1239–1242 рр. 🔥 Зруйновані міста Територія Переяславського князівства, що припинило існування після монгольської навали —•— Розпад Чернігівського князівства – межі та центри уділів після 1246 р.	Землі, на які поширювалася влада Данила Романовича після 1240 р. улус Ногай Улуси Золотої Орди в другій половині XIII ст. Походи монгольських воевод у 1250-х роках ← Куремса → Бурундай Міста, де за вимогою Бурундай Данило Романович мусив знести укріплення (1259 р.) Прирошення території Галицько-Волинської держави в 1250–60-х роках Кордони і столиця Галицько-Волинської держави наприкінці правління Данила Романовича (1264 р.)

Опрацюйте історичну карту та виконайте завдання до неї.

- Покажіть на карті князівства Русі, які першими зазнали нападу монголів під час навали 1239 р., місце першої поразки руських військ на річці Калка.
- Якими містами пролягав шлях монгольських орд на захід після зруйнування Києва?
- Які держави зазнали ударів монголів у 1241 р., 1250-х роках?

Після цього татари рушили на західноукраїнські землі — спустошили міста Кам'янець, Ізяслав, Володимир, Галич.

Потім монголи дійшли до Польщі, Угорщини, Трансильванії, Чехії, Хорватії.

Проте далі в Європу монголи не пішли. Героїчний опір руських військ, величезні людські втрати монголів і смерть великого монгольського хана Угедея змусили Бату-хана (Батия) повернути війська назад. На Батия чекала боротьба за владу, тому для нього важливішим було не завоювання нових земель, а збереження армії. Західна частина держави монголів дістала в джерелах XVI ст. назву **Золота Орда**. Так ми її називаємо і сьогодні.

Карто запам'ятати!

Золотá Орда — умовна назва Монгольської держави, що виникла на початку 40-х років XIII ст. внаслідок походів хана Батия. Існувала в XIII–XV ст. на території Азії і Східної Європи.

Орда — військо кочовиків, а також місце, де перебувала ставка хана.

2. ПІДПОРЯДКУВАННЯ РУСЬКИХ КНЯЗІВСТВ МОНГОЛЬСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ЗОЛОТІЙ ОРДІ)

Руські князівства потрапили під контроль монголів. Руські князі тепер повинні були правити від імені хана, отримуючи на це спеціальний документ — **ярлик**. Хани використовували міжкнязівські суперечки, щоб не дати посилитися жодному з них.

За обчисленням і збиранням данини (збиралася як продуктами, так і грошми), дотриманням порядку наглядали монгольські урядовці — **баскаки**. Баскак мав у своєму розпорядженні військові загони, що постійно перебували в укріпленому поселенні — баскацькому містечку. За несплату данини жителів перетворювали на рабів. Чоловіків забирали до мон-

Ярлик
монгольського
хана

Баскаки
(картина
художника
Сергія Іванова)

гольського війська. В Орду забрали кращих майстрів Русі, тому занепали міста, ремесла, торгівля.

Панування монголів на українських землях загальмувало розвиток Русі, але не припинило зовсім.

Барто запам'ятати!

Баска́к — представник монгольського хана на завойованих землях; здійснював контроль за місцевою владою, вів облік населення і збирав данину.

Ярлік — грамота-дозвіл монгольського хана, яку видавали підлеглим князям на право князювання.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВЕДАННЯ

♦ Знаю нове

1. Коли і де відбулася перша битва русичів з монголами?
2. Продовжте речення: «У 1239 р. монголи на чолі ... пішли в землі ...».
3. У чому виявилися сильні сторони монгольського війська?
4. Хто такі баскаки?
5. Виконайте тренувальні онлайн-вправи:

«Монгольська навала.
Утворення Золотої Орди»
<https://cutt.ly/vyCM1GI>

«Золота Орда: поняття
і їхні визначення»
<https://cutt.ly/1yCM0hS>

♦ Досліджую і аналізую

1. Визначте причини поразки русичів у боротьбі з монголами.
2. Як ви вважаєте, чи правильно вчинили кияни, захищаючи своє місто до останнього воїна?

♦ Мислю творчо

Поміркуйте, які зміни спричинила монгольська навала на руських землях.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.

Запам'ятайте їх:

- 1223 р.** битва на річці Калка
- 1239 р.** похід монгольського війська на чолі з ханом Батием у південну Русь-Україну
- 1240 р.** облога і розорення Києва військами хана Батия

Королівство Руське за Данила Романовича (Галицького) (1238–1264 рр.)

За допомогою хронологічної хмаринки пригадайте, які події передували відновленню Галицько-Волинського князівства.

1. ВІДНОВЛЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Пам'ятник молодим князям Данилу і Васильку в м. Володимирі-Волинському на Волині (робота скульпторки Теодозії Бриж)

У **1238 р.** сини Романа Мстиславича **Данило** й **Василько** відновили єдність батькової держави. Василько залишився на Волині, Данило зміг утвердитися на галицькому столі, протиставивши боярству підтримку городян. Обидва князівства існували як одне ціле під зверхністю старшого й діяльнішого Данила. Цього ж року відбулася битва під Дорогочином, яка поклала край зазіханням німецьких лицарів-хрестоносців на руські землі.

Поміркуймо!

Розгромлення загонів хрестоносців військом Данила Галицького під Дорогочином у 1238 р. (картина художника Станіслава Серветника)

Чим, на вашу думку, можна пояснити звернення митців до історії України тих далеких часів?

Цього ж **1238** р. князь Данило Галицький оволодів Києвом, проте не зміг його захистити від монгольської навали 1240 р.

У **1245** р. військо Данила Галицького здобуло перемогу в битві проти приведеного Ростиславом (чернігівська князівська династія) війська угорського короля і його союзників біля м. Ярослав над річкою Сян. **Боярська опозиція усеїдині держави також була остаточно знищена, Данило став володарем Галицького і Волинського князівств.**

2. ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Князь Данило зміцнював і розбудовував нові міста (Львів, Холм і багато інших), укріплював православну церкву, сприяв розвитку культури.

СВІДЧАТЬ ДОКУМЕНТИ

З Галицько-Волинського літопису про заснування Данилом Романовичем м. Холма

...Місто же Холм було споруджено за Божим велінням. [...] коли Данило їздив по полю і діяв лови (полювання), то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: «Як іменується це місце?» І вони сказали: «Холм його ім'я є». І [...] надумав він, що поставить на ньому невеликий город. [...] побачивши, що Бог помічником йому є, спорудив він інше місто, що його татари (монголи) не змогли взяти, коли Батий всю землю Руську захопив. Тоді й церква Святої Трійці запалена була і знову була споруджена. Коли ж побачив це князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, почав він закликати приходнів — німців і русів, іноплеменників і ляхів. Ішли вони день у день.

1. Як літописець оповідає про заснування м. Холма? Чим можна пояснити вибір місця для його спорудження?
2. Що сприяло піднесенню і розквіту міста?

У **внутрішній політиці** князь зміцнював державне управління, спираючись на вірних йому бояр. Серед досягнень Данила Галицького, окрім приборкання бояр, було також реформування війська. Він заклав основи постійного війська, яке складалося з важкої і легкої кінноти, важкої піхоти й піших стрільців. З озброєння було введено масове використання арбалетів і металевих артилерій. Відпрацьована взаємодія різних частин війська у ході бою.

1. Пригадайте, що таке шлюбна дипломатія.
2. З якою метою до неї вдавалися князі Русі-України?

Данило продовжив традицію укладання династичних шлюбів. Його син Лев одружився з донькою угорського короля, Шварно — литовського князя Міндовга. Донька Данила Преслава була заміжня за мазовецьким князем Земовитом.

Важливим напрямом **зовнішньої політики** Данила Романовича були відносини з монгольськими володарями.

Писемні джерела свідчать: «...Хан Батий прислав посла свого до Данила й Василька: «Дай Галич!» І Данило був у печалі великій, тому що не укріпив він був землі своєї городами. І, порадившись з братом своїм, поїхав він до Батия...».

Думки істориків

Монгольська навала стала для Данила випробуванням його як полководця і правителя. Що ще більш важливо, він показав свій талант дипломата. Коли монгольський воєначальник зажадав, щоб Данило передав свою столицю Галич монголам, той поїхав до Батия, у його столицю Сарай на Волзі. Візити такого роду вже здійснювали інші руські князі, щоб присягнути на вірність монголам й отримати ханський ярлик — письмовий дозвіл на умовне право керувати своїми князівствами. «Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумис?» — спитав хан Данила, як стверджує літописець. «Досі я не пив. А нині ти велиш — я п'ю», — відповів Данило, демонструючи ханові повагу та покору.

...Присягнувши на вірність Батію, він не збирався надто довго дотримуватися цієї присяги. Данило отримав ярлик Батия на Галичину та Волинь в обмін на обіцянку платити данину та брати участь у монгольських воєнних кампаніях у регіоні. Монгольський сюзеренітет захищав його від претензій на його територію не лише з боку князів-суперників, а й агресивних західних і північних сусідів. Данило скористався новою атмосферою політичної стабільності, щоб почати економічне відродження своєї держави.

Сергій Плохій «Брама Європи»

1. Як історики оцінюють поїздку князя Данила до Золотої Орди?
2. Які наслідки для Галицько-Волинського князівства мала зустріч Данила Романовича з ханом Батием?

Зумівши шляхом тонких дипломатичних маневрів і ціною приниження добитися права на княжіння у Батия, **Данило Романович розгорнув широку підготовку до боротьби з поневолювачами**. Із цією метою він укладає військові союзи з недавніми ворогами: польськими князями, угорським королем.

Щоб здобути допомогу католицької Європи в боротьбі з монголами, Данило дав згоду на пропозицію Папи Римського прийняти королівську корону. Папа Іннокентій IV оголосив хрестовий похід проти Орди.

Корона Данила Галицького
(реконструкція)

Данило Романович Галицький
(сучасна поштова марка України)

1253 р. у Дорогочині відбулась урочиста коронація Данила Галицького. У джерелах державу Данила почали називати Королівство Руське.

Протягом 1253–1256 рр. Данило Романович завдав поразок монгольському війську правителя сусіднього улусу Куремси.

Занепокоєні зростанням могутності Галицько-Волинського королівства, правителі Золотої Орди вислали проти нього численне й сильне військо.

Під тиском несприятливих обставин Данило Романович змушений був пристати на вимоги монгольського воєводи Бурундая і зруйнувати найбільші фортеці князівства: Львів, Луцьк та ін. Холм залишився недоторканим завдяки зусиллям і хитрощам князя Василька Романовича та воєвод.

У **1264 р.** князь Данило помер. В історію він увійшов під ім'ям Галицький, оскільки вся його діяльність здебільшого була пов'язана з Галичиною.

Думки істориків

Доля цього князя мала в собі щось трагічне. Багато чого досяг він, чого не досяг жоден з князів, та ще з таким напруженням, якого не виніс би інший,... весь край був під його владою. Але не встигнувши визволитись з-під татарського ярма й дати своїй державі самостійне значення, Данило тим самим не залишив твердої заповіді цієї самостійності на майбутнє... Особа Данила зостається благородною, найбільш симпатичною постаттю в цілій старій українській історії.

Микола Костомаров «Князь Данило Галицький»

На які досягнення і труднощі діяльності Данила Романовича звертає увагу історик?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю нове

1. Упорядкуйте хронологічну послідовність.

2. Кому було завдано нищівної поразки в битві під Дорогочином?
3. У якому році відбулася битва під Ярославом?
4. Коли і від кого отримав Данило Галицький корону?
5. Виконайте тренувальну онлайн-вправу:

«Королівство Руське за Данила Романовича»
<https://cutt.ly/zyCM0Vx>

Досліджую і аналізую

1. Чому сини Романа Мстиславича були змушені силою доводити своє право на батьківську спадщину?
2. Як ви думаєте, чому Данило Галицький переніс свою столицю до м. Холма?
3. Як пов'язані в зовнішній політиці Данила Романовича відносини із Золотою Ордою та Папою Римським?
4. Перегляньте відео та визначте головні етапи історії титулу «Король Русі». Позначте їх на шкалі часу. З'ясуйте, які події впливали на появу королівської корони в Русі-Україні в XI та XIII ст.

Відео «Король Данило Галицький і його корона»
 (тривалість 07 хв 49 с)
<https://cutt.ly/sodx2My>

Мислю творчо

1. Виконайте творчий проєкт «Пам'ятки, пов'язані з Данилом Романовичем, та пам'ятники йому на сучасній карті України».
2. Створіть сторінку Данила Романовича в соціальних мережах.

**Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.
 Запам'ятайте їх:**

- 1238 р.** утвердження Данила Романовича в Галичі
- 1245 р.** битва під Ярославом
- 1253 р.** коронація Данила Романовича

Королівство Руське (Галицько-Волинська держава) в період стабільності та поступового занепаду (середина XIII – перша половина XIV ст.)

Працюючи з текстом параграфа, визначте, що спільного та відмінного було в правлінні наступників Данила Романовича. Визначте причини занепаду Королівства Руського.

1. НАСТУПНИКИ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО

Данило управляв державою спільно з братом. Після смерті Данила правителем Королівства Руського став Василько (1264–1269 рр.), але його влада поширювалася лише на Західну Волинь зі стольним містом Володимиром. Володіння, що перебували під правлінням Данила, були розділені між трьома його синами — *Левом*, *Мстиславом* і *Шварном*. Галицьке, Перемишльське та Белзьке князівства зберіг за собою старший син Данила Романовича — Лев. Східну Волинь із Луцьком отримав Мстислав Данилович. Холмське князівство відійшло молодшому Даниловичу — Шварну.

Після смерті Василька Волинь успадкував його син *Володимир Василькович*. Незважаючи на поділ, обидві гілки Романовичів вели спільну зовнішню політику, особливо щодо Литви, Польщі та Золотої Орди.

Галичина	Волинь
<p>Правління Лева Даниловича (1264–1301 рр.)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Приєднав до своїх володінь частину Закарпаття з м. Мукачевим, Люблінську землю, по смерті Шварна зайняв Холмське князівство; • У 1272 р. переніс столицю з Холма до Львова; • Підтримував дипломатичні відносини з Тевтонським орденом, Чехією, Польщею; • Зберігав залежність від Золотої Орди 	<p>Правління Володимира Васильковича (1269–1288 рр.)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Приділяв велику увагу будівництву міст, замків, церков; • У зовнішній політиці Володимир Василькович, як і його батько, боровся проти натиску литовських племен; • Опікувався розвитком культури, літописець розповідає про Володимира як про видатного книжника й філософа

Князь Лев Галицький
(картина художника
Луки Долинського, XVIII ст.)

Пам'ятник Володимиру Васильковичу
в м. Любомлі на Волині
(сучасне фото)

Дізнайтеся, чому саме в м. Любомлі встановлено пам'ятник Володимирі Васильковичу.

Свідчать документи

Галицько-Волинський літопис про благодійність волинського князя Володимира Васильковича (1288 р.)

...Особливо ж старався він про милостиню і про монастирі подбати, ченців піддержуючи і всіх ігуменів з любов'ю приймаючи, і монастирі многі він спорудив.

Але поки він ще був не дуже хворий, а ходив і їздив на коні, він роздав убогим все майно своє: золото і срібло, і каміння дороге, і пояси золоті свого батька і срібні, і все те своє, що придбав був собі після батька свого, все роздав...

Яким було ставлення князя Володимира Васильковича до справ віри та милосердя?

Після смерті Льва Даниловича одноосібним правителем Галичини і Волині став його син Юрій. Про Юрія I сучасник написав як про «мужа мудрого і доброго, до духівництва щедрого, під правлінням якого Русь славилася досягненнями миру і достатку». Столицею був Володимир. Юрій I Львович (1301–1308 рр.), як і його дід, титулував себе «королем Русі та князем Володимерії». Про це свідчить його особиста печатка. Однак утримати владу на всій території королівства він не зміг: Польща повернула собі Люблінську землю, Угорщина — частину Закарпаття.

За Юрія I 1303 р. за згодою константинопольського патріарха було створено окрему українську православну митрополію — Галицьку, яка поширювалась і на Білгород (сучасний Білгород-Дністровський). Це сприяло розвитку традиційної культури, захисту політичної незалежності об'єднаного князівства.

2. ОСТАННІ КНЯЗІ. ЗАНЕПАД ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Сини Юрія I *Андрій* і *Лев*, які спільно правили в 1308–1323 рр., були останніми представниками роду Романовичів. Після їхньої загибелі в бою з монголами спадкоємця по чоловічій лінії не залишилося.

Юрій I Львович
(реконструкція портрета за його печаткою)

Думки істориків

Та кращі часи Галицько-Волинської Русі залишилися позаду. Могутньому великому князівству Романа й Данила не судилося воскреснути. Ніщо в історії, як і в житті, не повторюється. Чвари між нащадками Романовичів, боярська опозиція, проводирі якої знову підняли голови по смерті Данила, наростання роздробленості — усе це призвело до того, що в середині XIV ст. Галицько-Волинська Русь потрапила під владу Польського королівства та Великого князівства Литовського. Але пам'ять про могутню й прекрасну державу Романа і його нащадків збереглася в народі.

Микола Котляр «Історія України в особах»

1. Які причини, на думку історика, призвели до розпаду Галицько-Волинського князівства?
2. На які наслідки розпаду Королівства Руського вказує історик?

Оскільки династія Романовичів перервалася, то бояри обрали королем мазовецького (польського) князя-католика Болеслава, який під час переходу в православ'я отримав ім'я Юрій на честь свого діда Юрія I Львовича. **Юрій II Болеслав** (князував у 1325–1340 рр.) титулувався на печатці як «Юрій Божою ласкою король Русі». Проте, незважаючи на пишний титул, він не зміг відстояти самостійності держави. Юрій II Болеслав підписав угоду, за якою князівство після його смерті мало перейти до польського короля. Не бажаючи цього, бояри отруїли князя, але його загибель не змінила подій. **Протягом 1340–1387 рр. за землі Королівства Руського тривала боротьба між Польщею, Угорщиною і Литвою.** Урешті-решт Галичина і Холмщина **1387 р.**

опинилися під владою Польщі. А Волинь з **1340 р.** на основі династичних зв'язків перейшла у володіння представника литовської династії Гедиміновичів Любарта.

Галицькі бояри на чолі з Дмитром Дедьком протягом дев'яти років намагалися відстояти незалежність Королівства Руського, однак їхня боротьба закінчилася поразкою.

Землі Галицько-Волинської держави були поділені. Галичина зі статусом «Руське королівство» на правах унії відійшла до Польщі й у такому статусі проіснувала до 1434 р. А сам титул короля Русі перебрали собі польські королі династії Ягеллонів, а згодом — династія Габсбургів. А Велике князівство Волинське проіснувало до 1452 р.

ЗНАЮ МИНУЛЕ **◆** ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ **◆** ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

◆ Знаю нове

1. Укладіть задачі на лічбу часу, використовуючи дані про ключові події історії Галицько-Волинської держави.
2. Під владу яких іноземних держав потрапили українські землі?
3. Виконайте тренувальні онлайн-вправи:

«Останні князі. Занепад
Галицько-Волинської держави»
<https://cutt.ly/DyCM2Wr>

«Королівство Руське в середині
XIII – першій половині XIV ст.»
<https://cutt.ly/PyCM9qk>

◆ Досліджую і аналізую

1. Чому наступники Данила Галицького не зберегли цілісності держави?
2. Як ви думаєте, чому виникла потреба у створенні окремих митрополій?

◆ Мислю творчо

Підготуйте історичний портрет одного з князів із династії Романовичів (скористайтеся пам'яткою з інтернет-ресурсу до підручника).

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

- 1264–1301 рр.** правління Лева Даниловича
- 1301–1308 рр.** правління в Галицько-Волинській державі Юрія I Львовича
- 1325–1340 рр.** князювання Юрія II Болеслава

Культура Галицько-Волинської держави (наприкінці XII – у першій половині XIV ст.)

Пригадайте, які чинники сприяли розвитку культури Русі-України. Яка верства населення була найосвіченішою? Які оригінальні твори доби Русі-України ви знаєте?

1. РОЗВИТОК ОСВІТИ Й ПИСЕМНОСТІ

Розвиток господарства, розширення міжнародних зв'язків у Королівстві Руському потребували подальшого розвитку освіти й писемності. Грамота була поширена не тільки серед багатих верств населення, а й серед ремісників, рядових дружинників. Про це свідчать написи XII–XIII ст. на стінах храмів у Галичі й Рогатині, на речах повсякденного вжитку, іменні позначки майстрів на глиняному посуді. У містах Галичини та Волині знайдено берестяні грамоти, бронзові, дерев'яні, кістяні стилуси (писала). Грамоти написані на доступному матеріалі — бересті. Текст видавлювали писалом — загостреним стрижнем, на протилежному кінці якого (нерідко оздобленому) було вушко для підвішування його до пояса одягу.

Фотозагадка

1. Що зображено на ілюстраціях?
2. Для чого ці предмети? З якою метою їх продовжують використовувати?
3. Що поєднує їх, а що різнить?

Існували книгописні майстерні. Особливо велика майстерня була при дворі князя Володимира Васильковича — книжника і філософа. Збереглися нечисленні зразки *книжкової мініатюри*.

Рукописних книжок збереглося небагато: Бучацьке Євангеліє (XII–XIII ст.), Волинське, Холмське Євангелія (XIII ст.), Луцьке Євангеліє (XIV ст.) та ін.

Євангеліст Марко
(мініатюра з Волинського Євангелія,
Володимир, XIII ст.)

2. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

У Галицько-Волинській державі продовжилась традиція літописання, яка склалась у Русі-Україні. Найвидатнішою пам'яткою є *Галицько-Волинський літопис*. На відміну від інших, він не поділяється на датовані літописні записи, а містить своєрідні повісті про воєнні походи й інші події 1201–1292 рр. та має дві частини.

Галицько-Волинський літопис, як і літопис «Повість минулих літ», є цінним джерелом для вивчення історії Галицько-Волинської держави, Русі-України, але до нього потрібно ставитися критично. Адже літописці писали «на замовлення» галицько-волинських князів, тому могли не завжди об'єктивно висвітлювати події.

Поміркуймо!

Для чого сьогодні потрібно перевидавати стародавні літописи? На якого читача розраховані такі видання?

Думки істориків

Для західноукраїнських земель була природною солідарність із західним християнським світом. Культурне життя Волині й Галичини характеризувалося своєрідним переплетінням західноєвропейських і українських елементів. Зокрема, це відчувається у Галицько-Волинському літописі, який не демонструє жодних ознак відчуження між православним і латинським світами. Для автора літопису є прийнятними всі західні святі, римський престол він називає апостольською столицею святого Петра, Папу — «отцем», водночас декларуючи свою відданість «грецькій вірі».

Юрій Терещенко «Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.»

1. Яку віру в літописі названо «грецькою»?
2. Які особливості Галицько-Волинського літопису окреслює історик?
3. Поміркуйте, чим зумовлена близькість культури Галицько-Волинської держави із західноєвропейською.

3. АРХІТЕКТУРА, МИСТЕЦТВО

Високого рівня в Галицько-Волинському князівстві досягла монументальна архітектура. З каменю здебільшого будували культові й палацові споруди, а також вежі оборонного призначення. Галицькі храми були подібні до давньоруських періоду Русі-України — у плані вони мали хрестоподібну форму. Однак їхня будівельна техніка й декоративне оздоблення за характером були романськими.

Барто запам'ятати!

Романський стиль — стиль європейської архітектури часів Середньовіччя, що містив елементи давньоримського мистецтва.

Поміркуймо!

Чим можна пояснити вплив романського стилю на архітектуру Галицько-Волинського князівства?

Єдиною з усіх церков давнього Галича (вчені відкрили до 30 руїн давніх кам'яних будівель), що майже цілком збереглася до наших днів, є **церква Святого Пантелеймона**. Спорудження храму було закінчено 1194 р. Ця пам'ятка архітектури — типовий приклад гармонійного поєднання візантійського і романського стилів.

Діємо: практичні завдання

1. Розгляньте сучасні фото відомих храмів Галицько-Волинського князівства.
2. Які споруди, на вашу думку, належать до романського стилю, а які — до візантійського? За якими ознаками ви це визначили?

Обстежуючи 1909 р. церкву Святого Пантелеймона, історик Йосип Пеленський знайшов на її фасадах численні написи XIII–XVII ст. Один із найцікавіших стосується XIII ст. і вказує на час побудови пам'ятки. Розшифрувавши його, дослідник зробив висновок, що фундатором храму був Галицько-Волинський володар Роман Мстиславич, який на честь свого діда, київського князя Ізяслава, християнське ім'я якого Пантелеймон, збудував цю церкву.

Церква Святого Пантелеймона поблизу м. Галича на Івано-Франківщині (сучасне фото)

Успенський собор у м. Володимирі-Волинському на Волині (сучасне фото)

Збудовано храм з ініціативи князя Мстислава Ізяславовича, батька Романа Мстиславовича. 1160 р. храм освячено. У 70–80-х роках XIII ст. храмом опікувався князь Володимир Василькович, якого в ньому ж поховано.

Успенський собор був головним храмом княжого Галича та другим за розміром храмом на Русі (після Софійського собору в Києві). Вперше Успенський собор згадується 1187 р. у зв'язку із смертю його будівничого — князя Ярослава Осмомисла.

Церква Успіння Пресвятої Богородиці, споруджена з кам'яних блоків Успенського собору (XVI ст.) у с. Крилос на Івано-Франківщині

Образотворче мистецтво Галицько-Волинської держави представлено фресками, іконами.

Особливе місце у храмах посідали ікони. Вони були поширені в Галичині й на Волині та мали візантійське й київське походження. Згодом тут з'явилися власні школи іконопису.

Історичні подробиці

У 2000 р. на Волині було знайдено шедевр константинопольського малярства XI–XII ст. — **Холмську ікону**

Богородиці. На думку дослідників, ікона потрапила до Холма в період заснування і розбудови міста в 40-х роках XIII ст. за князя Данила Романовича. Чудотворна ікона Божої Матері Холмської — найдосконаліша за мистецьким рівнем візантійська ікона константинопольської школи, збережена в Україні.

Холмська ікона Богородиці

У середині XX ст. повернено із забуття **ікону Богородиці з Успенської церкви в с. Дорогобуж** на Волині.

Фресковий живопис продовжував київські традиції. Фресками були розписані головні храми Волині й Галича. Проте з останньої чверті XII ст. почали будувати храми, у яких не було фресок.

Ікона Богородиці з Успенської церкви в с. Дорогобуж на Волині

Думки істориків

Галицько-Волинська держава об'єднувала тільки етнографічні українські землі, і завдяки тому тут сильніше зазначилися прикмети української культури, що стало основою національної окремішності. Близьке сусідство із Заходом принесло українському народові нові культурні впливи і надбання.

Іван Крип'якевич «Історія України»

1. Чому в Галицько-Волинському князівстві «сильніше зазначилися прикмети української культури»?
2. Яке значення для її розвитку мало «близьке сусідство із Заходом»?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ**ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ****♦ Знаю нове**

1. Назвіть пам'ятки культури Галицько-Волинської держави.
2. Установіть відповідність між назвами пам'яток архітектури та місцями їхнього розташування.

1 Церква Святого Пантелеймона

А Київ

2 Михайлівський Золотоверхий собор

Б Чернігів

3 Успенський собор

В Галич

4 П'ятницька церква

Г Переяслав

Д Володимир

3. Чому більшість тогочасних митців були діячами церкви?
4. Яка церква Галицько-Волинського князівства майже цілком збереглася до наших часів?

♦ Досліджую і аналізую

1. Які особливості вирізняють Галицько-Волинський літопис з-поміж інших?
2. Заповніть у зошиті порівняльну таблицю.

Культура Русі-України і Галицько-Волинської держави	
Спільне	Відмінне

♦ Мислю творчо

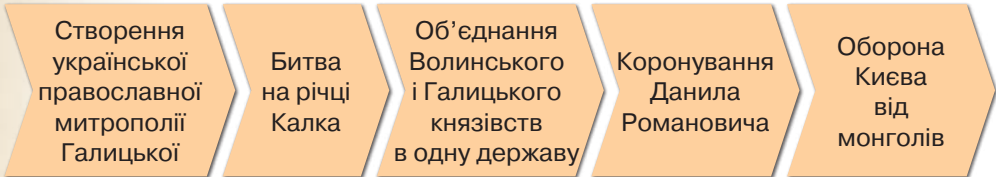
1. Архітектура — літопис у камені. Чи погоджуєтесь ви із цією думкою?
2. Сьогодні існує вислів «культурна столиця України». Як ви вважаєте, яке місто можна назвати культурною столицею Галицько-Волинської держави? Свою думку обґрунтуйте.

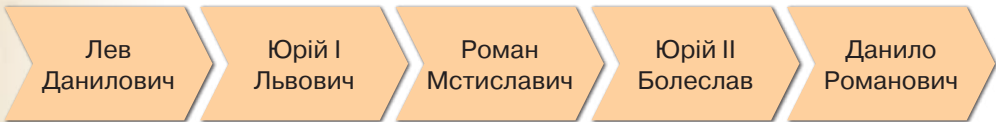
Практичне заняття. Королівство Руське (Галицько-Волинська держава) та монгольська навала

1. УПОРЯДКОВУЄМО СТРИЧКУ ЧАСУ

1. Назвіть роки, коли відбулися згадані події.

2. Упорядкуйте хронологічну послідовність перебування при владі галицько-волинських князів.

2. МІСТА В ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Розгляньте хмаринку та виконайте завдання до неї.

1. Складіть перелік міст, які згадуються у хмаринці.
2. Визначте міста, які в той чи інший час були столицями Галицько-Волинської держави. За яких князів?
3. Які міста заснував Данило Галицький?

4. У якому місті відбулася коронація Данила Галицького?

5. Які міста відомі тим, що біля них відбувалися битви? Між ким вони точилися і який мали результат?

6. Дізнайтеся, які визначні пам'ятки, пам'ятники доби Галицько-Волинської держави «зберігають» ці міста. Які сучасні пам'ятники діячам Галицько-Волинської держави в них є?

7. У складі яких сучасних держав перебувають ці міста?

Вправа «Королівство Руське»
<https://cutt.ly/cyCM90h>

Узагальнення до розділу 4 «Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)»

- 1199 р. волинський князь Роман Мстиславич заволодів Галичем та об'єднав його землі в одну *Галицько-Волинську державу*. Після приєднання Київщини майже всі українські землі увійшли до складу Галицько-Волинської держави. Після загибелі князя Романа в 1205 р. розпочалася тривала боротьба між боярами та сусідніми державами за князівство.
- Значною перешкодою на шляху зміцнення Галицько-Волинської держави була сильна боярська опозиція князівській владі, зазіхання сусідів (Польщі, Угорщини) та монгольська навала.
- На початку XIII ст. на Русь, яка переживала період політичної роздробленості, насунулася страшна небезпека — сюди прямували монгольські кочові племена. 1223 р. — руські князі вперше зіткнулися з монгольським військом на річці Калка. Руське військо зазнало поразки. 1239 р. — похід монгольського хана Батия на Русь, захоплено міста Переяслав і Чернігів. 1240 р. — оборона та руйнування Києва монголами.
- 1238 р. переможна битва князя Данила під Дорогочином поклала край зазіханням німецьких лицарів-хрестоносців на руські землі. 1245 р. військо Данила Галицького здобуло перемогу в битві проти війська угорського короля і його союзників біля м. Ярослава на Сяні.
- Усі свої зусилля князь Данило спрямував на зміцнення держави та князівської влади: укріплював міста, розбудовував нові (Львів, Холм), зміцнював православну церкву, сприяв розвитку культури. Добився права на княжіння у хана Батия, розгорнув широку підготовку до боротьби з поневолювачами. 1253 р. дав згоду на пропозицію Папи Римського прийняти королівську корону.
- Нащадки Данила Галицького продовжували справу батька, розширювали й зміцнювали державу. Онук Данила — Юрій I (1301–1308 рр.) прийняв титул «короля Русі», дістав згоду константинопольського патріарха на заснування Галицької митрополії.
- Після смерті останніх Романовичів у 20-х роках XIV ст. Галицько-Волинська держава поступово занепала.

1. ПРАЦЮЄМО З ІСТОРИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

1. Установіть, про які події, історичних діячів з історії Галицько-Волинської держави йдеться в уривках з літопису.
2. Упорядкуйте уривки з літопису в хронологічній послідовності.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

- На річці Калці татари встріли їх, війська половецькі й руські. Мстислав Мстиславович тим часом повелів Данилові попереду перейти з полками річку Калку й іншим полкам піти з ним, а сам після нього перейшов.
- По смерті ж великого князя Романа, вікопомного самодержця всеї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей Божих... велика смута постала в землі Руській. Зосталися ж два сини його, один, Данило, чотирьох літ, а другий, Василько, двох літ.
- Прийшов Батий до Києва з великою силою, многим množеством сили своєї, і оточив город. І обступила Київ сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути нічого од звуків скрипіння возів його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами...

2. ДОСЛІДНИЦЬКА МАЙСТЕРНЯ

Заповніть у зошиті порівняльну таблицю про Русь-Україну та Галицько-Волинську державу.

Критерії порівняння	Русь-Україна	Галицько-Волинська держава
Територія		
Зовнішні вороги		
Освіта і писемність		
Літописання		
Містобудування і архітектура		

3. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням: <https://cutt.ly/IyCM5jr> або скористайтесь смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіху та високих балів!

Вежа Любарта — в'їзна вежа Луцького замку. Князь Любарт вважається першим будівничим мурованого замку в м. Луцьку

справу те, що руські князівства втратили свою силу під час монгольського завоювання. Князю Гедиміну (1316–1341 рр.) вдалося поширити свою владу на більшу частину земель сучасної Білорусі та Смоленщину. До нас дійшли згадки, що Гедимін у міждержавних відносинах називався **«королем литовців і русинів»**. Після отруєння Болеслава-Юрія II у **1340 р.** волинські бояри обрали князем Любарта-Дмитра Гедиміновича, який був одружений з онукою правителя Королівства Руського Юрія I. **Так на підставі династичного шлюбу Волинське князівство перейшло в управління литовської династії.**

Відео «Замок Любарта — серце м. Луцька» («Україна вражає».
Тривалість 02 хв 51 с)
<https://cutt.ly/ryC1gk6>

Помандруйте Луцьким замком і виконайте завдання:

1. Визначте, з яких елементів складався замок.
2. Що свідчить про те, що замок мав важливе значення як оборонна споруда?

Великий князь литовський Ольгерд (гравюра XVI ст.)

Більшість земель Русі-України була приєднана до Великого князівства Литовського за **Ольгерда Гедиміновича**. Він приєднав до своїх володінь *Київське та Чернігівське князівства*. Згодом під владу Литви перейшла і *Переяславська земля*.

Вирішальне значення в підпорядкуванні українських земель Великому князівству Литовському мала перемога литовсько-руського війська над ординцями в **1362 р.** у битві на **річці Сині Води**. Наприкінці XIV ст. після трьох десятиліть спільного володіння руськими землями хан Тохтамиш своїм ярликом визнав перехід цих земель під владу Великого князівства Литовського. У цей

Відео «Битва на Синіх Водах» (тривалість 00 хв 51 с)
<https://cutt.ly/YyC1jhj>

Поясніть історичне значення перемоги на Синіх Водах. Як ця перемога вплинула на долю українських земель?

самий час установилася й нова назва литовсько-руської держави — *Велике князівство Литовське*.

Отже, більшість руських земель приєдналася до складу нової держави поступово мирним шляхом. Історики назвали таке поступове входження руських земель до Литви *інкорпорацією*.

Варто запам'ятати!

Інкорпорація — включення до складу, приєднання.

ПРИЧИНИ ІНКОРПОРАЦІЇ РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО ЛИТВИ

Руські землі були ослаблені золотоординським пануванням

Більшість населення розглядала литовців як визволителів від ординського панування

Золота Орда в цей час була ослаблена боротьбою за владу й усобицями між ворогуючими ордами

2. ЛИТОВСЬКА ПОЛІТИКА В РУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: «СТАРОВИНИ НЕ РУШИМО, НОВИНИ НЕ ВВОДИМО»

Велике князівство Литовське простягалось від Балтійського моря на півночі до Чорного моря — на півдні. Це була багатоетнічна держава, у якій 9/10 населення були жителями руських земель — майбутні українці та білоруси. Відносини між правлячою династією Гедиміновичів і місцевим населенням складалися мирно.

Думки істориків

Опрацюйте уривок із книги Михайла Грушевського. Який зміст, на вашу думку, вкладали литовські князі у принцип політики «*Старовини не рушимо, новини не вводимо*»? Як це могло вплинути на ставлення населення руських земель до литовців?

Його [місцевого населення] представники самі, за власним бажанням, кликали до себе на стіл литовських княжичів...

Вони намагались не вносити в місцевий уклад ніяких змін... Вони приймали православну віру, місцеву культуру, мову, одним словом — робилися українськими або білоруськими князями, тільки з нової литовської династії, і по можливості прагнули продовжувати заведені порядки місцевого життя.

Михайло Грушевський

«Ілюстрована історія України з додатками і доповненнями»

Монета
Володимира
Ольгердовича

На підвладних Литві землях було відновлено удільні князівства, у яких правили представники династії Гедиміновичів. Формально удільні князівства зберігали самостійність, тому місцеві князі володіли широкими повноваженнями у внутрішній політиці. Наприклад, київський князь Володимир Ольгердович карбував власну монету й носив титул «з Божої ласки князь київський».

Офіційною мовою князівства була руська — староукраїнська і старобілоруська. На підпорядкованих Литві землях діяли руські закони та звичаї. За боярами були закріплені їхні родові землі. Городяни користувалися давніми правами та привілеями.

3. КРЕВСЬКА УНІЯ

Безпеці Великого князівства Литовського загрожували його агресивні сусіди: Велике князівство Московське та Лівонський орден. У цей самий час від загрози німецьких рицарів прагнула захиститися й сусідня Польща. У результаті переговорів **1385 р.** Польща та Литва уклали **Кревську унію**.

Карто запам'ятати!

Унія — об'єднання, союз двох або кількох монархічних держав під владою однієї династії.

Союз було скріплено династичним шлюбом литовського князя **Ягайла** та польської королеви **Ядвіги**.

За умовами унії Ягайло ставав одночасно і польським королем під іменем **Владислава II Ягелло**, прийняв католицизм і повинен був повернути до нього все населення держави. Ягайло зобов'язувався також «на вічні часи приєднати свої землі, литовські і руські, до Польської Корони».

У Литві унія була сприйнята неоднозначно. Незадоволені згуртувалися навколо двоюрідного брата Ягайла **Вітовта** (1392–1430 рр.), який домігся поступок із боку Польщі: Вітовта визнали довічним правителем Литовського князівства, а згодом він прийняв титул Великого князя Литовського.

Об'єднання Литви та Польщі дало можливість відбити натиск Тевтонського ордену. У **Грюнвальдській битві 1410 р.** польсько-литовсько-руські війська розгромили тевтонців. Значну роль у цій перемозі відіграв князь Вітовт і його руські полки (загальною чисельністю близько 40 тис. воїнів), які виступали під стягами руських земель.

Діємо: практичні завдання

1. Як ви зрозуміли, чому битву названо «битвою народів»?
2. Визначте наслідки Грюнвальдської битви для литовсько-руських земель, для Європи.

Відео «Битва народів» (Грюнвальдська битва) (тривалість 03 хв 56 с)
<https://cutt.ly/JyC1kIC>

У результаті Грюнвальдської битви було остаточно підірвано могутність Тевтонського та Лівонського орденів. Німецький натиск на схід було припинено.

Після перемоги Литви й Польщі над Тевтонським орденом становище Вітовта ще більше зміцніло. У **1413 р.** було укладено **Городельську унію**, яка чітко визнала самостійність Литви, проте під зверхністю польського короля. Упроваджувалися спільні польсько-литовські сейми. Однак положення унії викликало гостре невдоволення в середовищі православної знаті Великого князівства Литовського.

Поштова марка із серії «Історія війська в Україні», присвячена Грюнвальдській битві

Дізнайтеся з додаткових джерел, хто такий Іванко Сушик.

Свідчать документи

Із Городельського привілею (1413 р.)

Урядником призначаються тільки католицької віри поклонники і підвладні римській церкві. Також і постійні уряди земські, які є посади, каштелянства, жалуються тільки сповідникам християнської [католицької] віри і до ради нашої допускаються і в ній присутні.

1. Поясніть, у чому полягав дискримінаційний (такий, що обмежував у правах) зміст Городельської унії щодо руської знаті.
2. Поміркуйте, до яких наслідків у майбутньому призведе обмеження православних у правах.

Історичні подробиці

Вітовт Кейстутович як великий князь литовський титулував себе з 1395/1396 р. Виконуючи плани «великого княжіння на всій

руській землі», розбудовував на півдні руських земель систему опорних укріплень. Саме за Вітовта хан Тохтамиш видав ярлик, за яким Руські землі остаточно переходили під владу Великого князівства Литовського. Князь вів тривалу боротьбу із Золотою Ордою. Хоча 1399 р. він зазнав поразки в битві на річці Ворскла, ця боротьба була успішною: йому вдалося закріпити кордон Литви на чорноморському узбережжі.

Князь Вітовт Кейстутович
(портрет невідомого художника, XVII ст.)

4. БОРЬБА РУСЬКОЇ І ЛИТОВСЬКОЇ ЗНАТІ ПРОТИ ПОЛЬСЬКОГО НАСТУПУ

Після смерті Вітовта в 1430 р. прихильники ідеї самостійності Литви обрали, за свідченням літописця, на «велике княжіння Руське» **Свидригайла Ольгердовича**. На противагу йому литовці обрали князем Сигізмунда (брат Вітовта). Деякий час тривала боротьба між прихильниками обох князів. Та в **1435 р.** у вирішальній битві під **Вількомиром** переміг Сигізмунд, який невдовзі відновив владу над усіма землями Великого князівства Литовського. Не змирившись із поразкою, руські князі невдовзі вбили Сигізмунда.

Наступний польський король Казимир IV **«Віленським привілеєм»** (1447 р.) розширив права православної шляхти. У Волинському князівстві з титулом великого князя правив Свидригайло. У Київському князівстві правила династія Олельковичів (нащадки Володимира Ольгердовича). Вони боролися з ординцями, а також домоглися (у 1458 р. за Семена Олельковича) створення Київської православної митрополії. Однак вже в **1452 р.** було ліквідоване Волинське князівство, а в **1471 р.** — Київське князівство. На його території за зразком Королівства Польського було утворено **воєводство** (назва адміністративно-територіальної одиниці). Волинь стала воєводством через сто років.

Спроби руських князів чинити опір ліквідації залишків автономного устрою були невдалими. **Поступово руські бо-
яри і князі припинили боротьбу за права руських земель.**

Поміркуймо!

1. Як змінилася політика литовців щодо руських земель до кінця XV ст.? Як ці зміни в литовській політиці вплинуть на настрої суспільства в майбутньому?
2. Які факти свідчать, що після Кревської унії посилювався наступ Польщі на незалежність Литви? Які наслідки для українських земель це мало?

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте історичну карту та виконайте завдання.

1. Покажіть на карті Велике князівство Литовське; руські землі, приєднані до князівства протягом XIV ст., місце битви на Синіх Водах 1362 р.

2. Визначте за допомогою карти (зверніть увагу на легенду), які держави становили загрозу для Великого князівства Литовського.

Країни Центрально-Східної Європи в XIV–XV ст.

 Територія Галицько-Волинської держави за останніх князів (близько 1340 р.) Землі польської корони за правління Казимира III (1333–1370 рр.) ✕ Перемога польсько-литовського війська над тевтонськими лицарями в 1410 р. Землі, приєднані до Польщі після поразки Тевтонського ордену (1466 р.) Велике князівство Литовське наприкінці правління Гедиміна (1316–1341 рр.) Землі, приєднані до Великого князівства Литовського за Ольгерда (1341–1377 рр.) за Вітовта (1392–1430 рр.)	 1349 р. 1432 р. 1366 р. 1447 р. Західна межа земель, що завоював великий князь московський до кінця XV ст. ✕ Місяця битви із татарами й турками Західноукраїнські землі в складі Угорського королівства (1377–1387 рр.) ↔ Кревська унія між Польщею та Литвою (1385 р.)

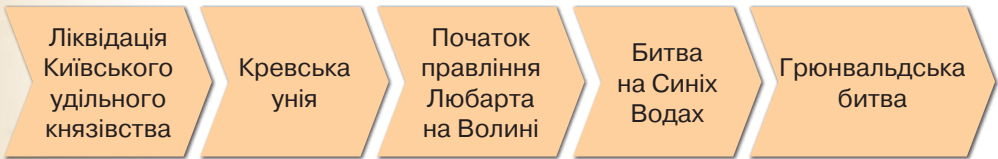

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

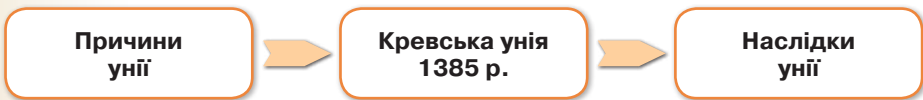
ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю нове

1. Поясніть, про які події «розповідає» хмаринка слів.
2. Складіть речення зі словами із хмаринки слів. Речення мають розповідати історію руських земель у складі Великого князівства Литовського.
3. Складіть задачі на лічбу часу із датами, вміщеними в хмаринці.
4. Упорядкуйте стрічку часу. Назвіть дати історичних подій.

5. Заповніть накреслену в зошиті блок-схему.

6. Назвіть факти, які підтверджують:
  - а) що після Кревської унії протягом XV ст. Польща намагалася поширити свій вплив на руські землі;
  - б) що представники давньоукраїнської знаті чинили опір поширенню влади Польщі на руські землі.

Досліджую і аналізую

1. Визначте хронологічні межі етапів литовської політики в руських землях:
  - а) дія принципу «старовини не рушимо, новини не вводимо»;
  - б) обмеження прав руських удільних князівств.
2. Назвіть причини швидкого підпорядкування руських земель Великому князівству Литовському.

Мислю творчо

Поміркуйте, чи можна було уникнути поглинання українських земель Польщею.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

- 1362 р.** битва на Синіх Водах
- 1385 р.** Кревська унія Польщі та Литви
- 1410 р.** Грюнвальдська битва
- 1452 р.** ліквідація Волинського удільного князівства
- 1471 р.** ліквідація Київського удільного князівства

Українські землі у складі Угорщини, Молдавії, Московії, Османської імперії. Князівство Феодоро. Кримське ханство

Покажіть на карті України Закарпаття, Північну Буковину, Крим. Пригадайте, яку роль в історії українських земель відіграла Золота Орда. Коли і за яких обставин постала Османська імперія?

1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ УГОРЩИНИ

На *Закарпатті*, що короткий час входило до складу Русі-України, здавна жили слов'янські племена *білих хорватів*. Вони ходили в походи з князем Олегом і були частиною держави Володимира Великого.

На цих теренах слов'яни зіткнулися з племенами *угорців*.

Як оповідає угорський хроніст початку XII ст., під містом *Унгваром (Ужгород)* угорські племена зустріли опір слов'янського князя *Лаборця*. Після чотириденної облоги міста князь був змушений відійти до фортеці Земплін. Після кривавої битви поранений князь потрапив у полон і був страчений на березі річки, що згодом стала називатися *Лаборець*. Образ князя міцно вкоренився в народній творчості жителів Закарпаття.

Перший король угорців *Штефан I*, скориставшись смутою на Русі після смерті Володимира, приєднав Закарпаття до Угорського королівства.

Лише кілька разів на нетривалий час Закарпаття поверталось до руських земель: за князя *Лева Даниловича* та в XIV ст. — представнику роду *Гедиміна* подільському князю *Федору Коріатовичу* Закарпаття дісталось у спадщину від угорського короля. Після смерті *Федора* у 1414 р. Закарпаття надовго перейшло під владу Угорщини.

Історичні подробиці

З ім'ям *Федора Коріатовича* пов'язаний бурхливий розвиток краю: значно зросли міста *Мукачево* та *Берегове*, виникло багато нових поселень. Був добудований *Мукачівський замок*, саме місто було обнесене захисним валом. Поряд, на *Чернечій горі*, був заснований православний монастир *Святого Миколая*, що діє й дотепер. Згодом у *Мукачевому* виникло православне єпископство. Саме завдяки православній вірі більшість закарпатських українців зберігали рідну мову, культуру, усвідомили свою національну ідентичність.

Замок Паланок,
XIV–XVII ст.,
м. Мукачево
на Закарпатті
(сучасне фото)

3D-екскурсія Мукачівським замком
<https://cutt.ly/AyC368g>

Озвучте 3D-екскурсію — складіть опис замку. Зверніть увагу на поєднання різних стилів у будові. Поясніть, що свідчить про оборонний характер пам'ятки.

2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ МОЛДАВІЇ ТА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Буковина як історико-географічний регіон сформувалася в XIV ст. Назву краю дали букові ліси, що густо вкривали його в минулому. За часів Русі та Королівства Руського Буковина була невід'ємною їхньою частиною. Сьогодні північна частина Буковини входить до складу України (західна частина сучасної Чернівецької області), а південна — до складу Румунії.

Після монгольської навали край потрапив у залежність від Золотої Орди. Північна його частина почала називатися *Шипинська земля*, нею правили ординці. Від середини XIV ст. Буковина опинилася під владою Угорщини, а південну частину краю активно заселяли *волохи* (предки сучасних румунів). Протягом середини XIV – середини XV ст. Шипинська земля входила до складу Молдавського князівства на правах автономії.

Відео «Хотинська фортеця»
(тривалість 02 хв 02 с)
<https://cutt.ly/UyC1Qhw>

Хотинська фортеця (сучасне фото). Фортеця веде свій початок від Хотинського граду, створеного в X ст. князем Володимиром Святославичем, як одного із порубіжних укріплень південного заходу Русі.

1. Визначте, які відомі вам історичні діячі долучилися до будівництва Хотинської фортеці.
2. Складіть опис фортеці від імені захисника/нападника.

Після ліквідації автономії в XV ст. Шипинська земля була перейменована в Буковину. Уперше назва **«Буковина»** трапляється в грамоті молдавського господаря (князя) Романа I від 30 березня 1392 р.

Після тривалої боротьби Молдавія (а в її складі й Буковина) у **1514 р.** увійшла до складу **Османської імперії**.

3. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ МОСКОВІЇ

Після підкорення Русі монголами руські князі продовжували розбрат між собою, прагнучи здобути прихильність завойовників. Згодом Золота Орда ослабла. У цей час на північно-східних землях Русі виросло і зміцніло **Велике князівство Московське**, що стало суперником Великого князівства Литовського у «збиранні руських земель».

Москва висловила претензії на київську спадщину, мотивуючи тим, що в Московському князівстві продовжувала панувати династія Рюриковичів.

Думки істориків

Український історик Ярослав Дашкевич про Московську державу

За часів існування держави Київської Русі [Русь-Україна] про Московську державу не було ні згадки. Відомо, що Московське князівство як улус Золотої Орди засноване ханом Менгу Тимуром тільки в 1277 році. До того часу Київська Русь уже існувала понад 300 років.

Які висновки можна зробити зі слів історика?

Історичні подробиці

На церемонії відкриття пам'ятника у 2016 р. президент Російської Федерації В. Путін, зокрема, назвав київського князя *«нашим видатним предком»* і *«духовним засновником держави Російської»*. Дехто жартома зауважує, що Володимир на постаменті з подивом дивиться на Москву. Адже за часів князя Володимира на місці сучасної столиці Росії були густі ліси та непрохідні болота, а місто Москва виникло лише через кілька сотень років після правління київського князя.

Пам'ятник князю Київському Володимиру Великому в м. Москві (робота скульптора Салавата Щербакова, 2015 р.)

Від 1487 до 1503 р., з перервами, між Великим князівством Московським і Великим князівством Литовським тривали кровопролитні війни за українські землі. Вони за-

Відео «Битва під Оршею»
(тривалість 01 хв 23 с)
<https://cutt.ly/CyC320Z>

вершилися тим, що *Чернігово-Сіверська земля* в 1503 р. опинилася під владою Москви. До неї відійшло 319 міст і 70 волостей (колишніх удільних князівств). Надалі боротьба не припинялася. У складі литовських військ брали участь воїни з руських земель. Найбільше відзначився князь **Костянтин Іванович Острозький**, який у 1514 р. здобув гучну перемогу над московським військом у *битві під Оршею*.

Діємо: практичні завдання

1. Проаналізуйте, яку історичну інформацію «повідомляє» марка.
2. Перевірте достовірність цієї інформації.
3. Яке значення мала згадана подія в історії?

Князь Костянтин Іванович
Острозький
(сучасна поштова марка України)

4. КНЯЗІВСТВО ФЕОДОРО В КРИМУ

У другій половині XIII ст. в Криму місцеві грецькі, готські й аланські мешканці заселили раніше спустілу візантійську фортецю Дорос (тюркська назва — *Мангуп*). Навколо неї виникло *князівство Феодоро*, залежне від ханів Золотої Орди. У наступному столітті князівство здобуло

незалежність. Згодом володіння Феодоро поширилося по чорноморському побережжю від Балаклави до Алушти, а на півночі — до річки Кача.

Історикам небагато відомо про народи, представники яких жили у Феодоро. Основна частина населення сповідувала православ'я, а саме м. Мангуп (Феодоро) було центром православної митрополії, яка підпорядковувалася Константинопольському патріарху.

Генуезька фортеця 1371–1460 рр.,
м. Судак у Криму (сучасне фото)

Князівство Феодоро вистояло після спустошливого походу ординського полководця Ногая в 1299 р.

Князівство перебувало в дружніх відносинах із Кримським улусом, згодом Кримським ханством, і в тісному союзі з Візантією. *Феодоро інколи називають «останнім уламком Візантійської імперії».*

Натомість відносини з *генуезькою колонією в Кафі* були постійно ворожими, що вилилось у війни 1422–1423 та 1433–1441 рр. Феодорити намагалися відвоювати життєво необхідне для них південне узбережжя Криму і, зокрема, фортецю і порт Чембало (Балаклаву). Проте генуезці спромоглися захистити свої володіння і навіть намагалися відібрати у феодоритів їхню єдину гавань — Каламіту (Інкерман).

Після того як турки завоювали в 1453 р. Константинополь, а в 1461 р. — Трапезунд (нині місто Трабзон, Туреччина), Феодоро було змушене шукати нових союзників. Відтоді відомі його контакти з Молдавським князівством і Великим князівством Московським. Однак у 1475 р. після піврічної облоги Мангуп захопили турки, князь Феодоро Олександр загинув.

Територія князівства стала турецьким кадиликом (округом). Значну частину населення було знищено.

5. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

РОЗКОЛ ЗОЛОТОЇ ОРДИ Й УТВОРЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Географічне розташування Криму сприяло тому, що з давніх-давен його населяли представники різних народів. Відвідавши м. Солхат (нині Старий Крим) у 1263 р. арабський філософ зауважив, що *«різноманітне населення великого міста надавало йому середземноморської жвавості і східної своєрідності. Тут жили греки, євреї, хазари і готи. Потім оселилися кипчаки, алани, вірмени, генуезці й венеціанці».*

Західні кипчаки, яких на українських землях називали половцями, протягом століть зливалися з народами, які здавна жили на півострові. Так поступово став формуватися один народ, який дістав назву *кримські татари*. Чинниками, що сприяли об'єднанню таких різноманітних етносів в один народ, стали спільна територія проживання, тюркська мова та релігія *іслам*.

У 1239 р. Крим завоювали монголи, і відтоді півострів став частиною Золотої Орди. Проте вже середина XIV ст.

Хаджі Гірей
(портрет-
реконструкція)

стала початком розпаду Золотої Орди. Її сили підривали внутрішні чвари претендентів на ханський трон, а також боротьба із зовнішніми вторгненнями: з півночі — з боку Великого князівства Литовського, і зі сходу — з боку претендента на всю монгольську спадщину Тимура (Тамерлана). На її уламках виникли Астраханське ханство, Казанське ханство, Велике князівство Московське тощо.

У **1441 р.** свою державу — *Кримське ханство* — утворили кримські татари. На чолі держави став нащадок Чингісхана — *Хаджі Гірей*. Заснована ним династія Гіреїв правила аж до XVIII ст.

Першою резиденцією татарських владик було степове місто Солхат, або Ескі-Крим (нині Старий Крим), неподалік від Феодосії. З 1532 р. столицею держави став *Бахчисарай*.

Розкол Золотої Орди. Кримське ханство

1. Зіставте карту із сучасною картою України та визначте, у межах яких сучасних областей України розташовувалось Кримське ханство.
2. Яке місто було столицею Кримського ханства?

Діємо: практичні завдання

Ханський палац у м. Бахчисараї (Крим): зовнішній вигляд і внутрішнє оздоблення; будівництво розпочато в 1532 р. (сучасне фото)

Чим відрізнялася архітектура Русі та Кримського ханства?

ГОСПОДАРСТВО КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Основою господарства Кримського ханства було кочове скотарство, сільське господарство, добування солі, торгівля. До сусідніх земель звідси вивозили шкіри, сіль; південні сусіди — османи — ще вподобали вершкове масло. Відомо також про вивезення з Криму зерна та льону. Славними були й рибні промисли.

Ще однією статтею кримського експорту були *раби*, захоплені під час нападів.

Думки істориків

Долі рабів різнилися. Більшість чоловіків опинялися на турецьких галерах або гарували на полях, у той час як багато жінок працювали прислугою. Декому щастило, якщо можна так сказати. Талановиті молоді люди робили кар'єру в османській адміністрації, але більшість із них була євнухами. Деякі жінки потрапляли до гаремів султанів або високопоставлених османських урядовців.

Українська дівчина, яка увійшла в історію під ім'ям Роксолана, стала дружиною одного з наймогутніших турецьких султанів, Сулеймана Пишного, який правив у 1520–1566 рр.

Її син став султаном Селімом II... Протягом останніх 200 років Роксолана була головною героїнею романів та низки телесеріалів в Україні й Туреччині. Звичайно, її життя та кар'єра були винятком, а не правилом.

Сергій Плохій «Брама Європи»

1. Визначте причини розвитку работорівлі у Кримському ханстві.
2. Яким було становище татарських невольників?
3. Яким чином невольники могли поліпшити своє становище?

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО — ВАСАЛ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У Кримському ханстві точилася постійна боротьба за ханський престол, водночас місцева знать протистояла верховній владі хана. Натомість із XIV ст. у східній частині Середземного моря і у Причорномор'ї зростала сила величезної мусульманської держави — *Османської імперії*.

Цей могутній сусід, де панівною релігією був іслам, як і в Криму, взяв під покровительство державу Хаджі Гірея. У **1478 р.** Кримське ханство стало васалом Османської імперії і визнало османського *султана* як халіфа (верховного правителя) мусульман.

Варто запам'ятати!

Султан — титул мусульманського правителя, вживаний у багатьох мусульманських країнах, зокрема в Османській імперії.

Проте *становище Кримського ханства як васала Османської імперії було особливим*. Правлячу кримську династію Гіреїв вважали прямими нащадками Чингісхана, що було важливо для османів, які прагнули долучитися до історичної спадщини великої монгольської держави минулого. Тому Кримське ханство не платило данину, як інші васали. Навіть більше, кримські хани самі отримували від султана щорічну платню.

Гіреї також не постачали війська султану. Коли османам була потрібна військова допомога Криму, вони надсилали хану не наказ, а особливе «запрошення», і брали на себе пов'язані з воєнною кампанією витрати.

Однак османський вплив на Крим поступово зростав. Османи отримали прямий контроль над південним узбережжям Криму, заснувавши головний центр у портовому м. Кафі (сучасна Феодосія).

Діємо: практичні завдання

Про кримських татар побутує багато міфів. Один із них — міф про вороже ставлення до християн. Перегляньте відео та доберіть аргументи, за допомогою яких автори спростовують цей міф.

Відео «Кримські татари. Друзі чи вороги»
(тривалість 02 хв 02 с)

<https://cutt.ly/Zi4Ka9X>

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗНАЮ НОВЕ

1. Утворіть логічні пари із назв українських земель та держав, до складу яких вони входили.

1 Закарпаття

2 Шипинська земля
(Буковина)

3 Чернігово-Сіверщина

4 Крим

5 Київщина

А Велике князівство Московське

Б Князівство Феодоро;
Кримське ханство

В Угорське королівство

Г Велике князівство Литовське

Д Молдавське князівство

2. Працюємо з історичною хронологією, закодованою у хмаринці:

- утворіть логічні пари з дат і назв;
- дізнайтеся, які історичні події відбувалися в середньовічному світі одночасно зі згаданими подіями.

ДОСЛІДЖУЮ І АНАЛІЗУЮ

- Дайте оцінку діяльності Федора Коріатовича.
- У чому полягали особливості васальної залежності Кримського ханства від Османської імперії?

МИСЛЮ ТВОРЧО

- Для чого політики й історики Російської Федерації намагаються представити історію Русі-України як історію власне Росії? Яке це має значення для сучасності?
- Виконайте творчий проєкт (*історичний портрет, сторінка в соціальних мережах тощо*) «Князь Костянтин Іванович Острозький».

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію.

Запам'ятайте їх:

- 1441 р.** заснування Кримського ханства
- 1478 р.** визнання Кримським ханством васальної залежності від Османської імперії
- 1503 р.** завоювання Великим князівством Московським Чернігово-Сіверської землі
- 1514 р.** битва під Оршею — перемога литовського війська на чолі з Костянтином Острозьким над військом Московії

Господарство українських земель у XIV–XV ст. Українське суспільство. Магдебурзьке право

Поясніть значення слів і понять, закодованих у хмаринці. Пригадайте, яку систему господарювання називають «натуральним господарством».

1. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ПРОМИСЛИ в XIV–XV ст.

Діємо: практичні завдання

Працюючи з текстом параграфа, доберіть і випишіть до зошита факти, які підтверджують думку про те, що в XIV–XV ст. в українських землях зароджувалися ринкові відносини.

Основу господарства українських земель становило *землеробство* і *скотарство*. Вирощували зернові, технічні, бобові, городні та садові культури. Переважала трипільна система землеробства. Для підвищення врожайності з XIV ст. почали застосовувати добрива. Вигідно було займатися скотарством, особливо свинарством, продукція якого йшла на продаж. У великих маєтках розвивалося конярство.

Важливу роль у господарстві відігравали *промисли*. Особливо ті, що займалися переробкою сільськогосподарських продуктів: млиновий (виготовлення різних сортів борошна, крупи), винокурний і пов'язаний з ним корчемний. Важливими промислами були рибальство, солеваріння.

Господарство українських земель у XIV–XV ст. зберігало переважно *натуральний характер*. Водночас у сільському господарстві відбувалися помітні зміни. Важливою рисою його розвитку було зростання *великого землеволодіння*. Наприкінці XIV ст. на українських землях налічувалося кілька десятків великих *маєтків*. Основними способами зростання великого землеволодіння були: отримання землі за службу великому князеві, захоплення громадських земель, купівля маєтків у їхніх власників, освоєння нових земель.

У зв'язку зі зростанням у Західній Європі попиту на продукцію землеробства власники маєтків прагнули збільшити прибутки завдяки торгівлі збіжжям. Вони почали перетворювати свої господарства на *фільварки*.

Барто запам'ятати!

Фільварок — багатогалузеве товарне (продукція ішла на продаж) господарство, засноване на праці кріпосних селян.

Поміркуймо!

Поміркуйте, які наслідки для селянства матиме поширення фільваркових господарств. Як це вплине на відносини між різними верствами суспільства?

2. ремесла. цеховий устрій

Важливу роль у господарстві відіграло *ремесло*. Виробництвом зброї славився Львів. У 1394 р. у цьому місті були виготовлені перші гармати. З'явилося годинництво: є згадка про те, що в 1404 р. на ратуші Львова вже був годинник. Ремісничі спеціальності урізноманітнювалися: на кінець XV ст. налічувалося понад 200 спеціальностей, тоді як за часів Русі-України — 70.

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте уривок із праці Мирослава Поповича «Нарис історії культури України» та визначте, які ремесла розвивалися в українських землях. Складіть інтелектуальну загадку (*кросворд, вікторину тощо*) «Ремісничі професії середніх віків».

Коваль був у кожному селі, як і добрий гончар чи бондар, залізо виплавлялося в руднях по невеличких річках з покладами болотної руди, складуви працювали в гутах, що будувалися в зручних для скляного виробництва місцях, але більшість ремісничих спеціальностей зосереджувалась по містах. Чинбарі, які вичиняли шкури для взуття (на заході їх називали грабарі), кушніри, які вичиняли шкури овець для кожухів, лимарі, які робили сирицю, ткачі, теслі, стельмахи, інший люд, не кажучи вже про високих майстрів — золотарів, конвісарів (майстрів олов'яного литва), малярів тощо — працювали на ринок.

Найбільшими центрами ремесла були Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк. Сформувалася *цехова система* організації ремесла.

Поміркуймо!

Пригадайте з курсу *всесвітньої історії середніх віків*, що таке «цехи», «цеховий статут». Яку роль (позитивну або негативну) відіграли цехи в розвитку ремесла?

Цеховий устрій в Україну прийшов з Німеччини та Польщі. Особливістю цехової організації в Україні було об'єднання *майстрів* не тільки за професійною, а й за національною чи релігійною ознакою. Цехи не мали такої самостійності та політичного впливу, як у Західній Європі. З розвитком ремесла відбувалося соціальне розшарування всередині цехової організації. Складне становище *підмайстрів* і *учнів* спричинило утворення в XV ст. *господи* — професійної організації підмайстрів, яка захищала їхні інтереси від утисків цехової верхівки.

Цехові обмеження зумовили появу в містах позацехових ремісників — *партачів* і *перехожих*, особливо багато їх було в Наддніпрянській Україні. Партачами ставали селяни-утікачі, сільські ремісники й цехові підмайстри. Партачі не мали права торгувати своїми виробами на міському ринку. Ремесло розвивалося також у маєтках. Держава використовувала працю залежних ремісників на будівництві міст, оборонних споруд, храмів, у суднобудуванні.

3. РОЗВИТОК ВНУТРІШНЬОЇ І ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ

Із розвитком господарства активніше розвивалася і торгівля. Внутрішня торгівля між містом і селом провадилася через торги, що відбувалися один-два рази на тиждень у містечках.

Українські землі, як і за княжих часів, були осередком зовнішньої торгівлі.

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ

Ярмарки

Кілька разів на рік у великих містах.

Центри торгівлі: Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець (Поділля)

У XIV–XV ст. на українських землях під час торговельних операцій провідну роль відігравав празький гріш (містив 3,7 г чистого срібла).

У другій половині XIV ст. на значній частині території України поширилися монети львівського карбування — «грошик руський». Поширеними також були угорські, венеціанські срібні монети. Високо цінувалися золоті дукати та флорини.

Поступово формувалася система постійних *податків*.

Стягувалися земельні податки, церковна десятина, податок на утримання війська, податки з промислів, на майно. У 1459 р. з'явився *акциз* — непрямий податок на алкогольні напої.

Празький гріш Вацлава II (аверс). На один празький гріш можна було купити корову.

Барто запам'ятати!

Податки — встановлені законом обов'язкові платежі громадян до бюджету, які мають визначений розмір і термін сплати.

4. МІСТА. МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО

У XIV–XV ст. намітилося зростання значення міст в українських землях. Поступово відроджувалися міста, спустошені під час монгольської навали.

Деякий час українські міста зберігали *феодално-аграрний характер*: міщани займалися землеробством, скотарством, промислами та частково ремеслом і торгівлею. При цьому вони перебували в залежності від магнатів і, як і селяни, виконували повинності, сплачували їм натуральний податок (інколи грошима). Внаслідок розвитку ремесла і торгівлі поступово зв'язок міст із селом розривався — міщани дедалі менше займалися сільським господарством.

Від XIV ст. в українських містах набуло поширення *магдебурзьке право* за зразком німецьких міст. Його

Перегляньте відео та з'ясуйте:

1. За яких обставин міста почали боротьбу за право на самоврядування?
2. Хто був зацікавлений у звільненні міст з-під влади феодалів?
3. Хто здійснював управління містом за магдебурзьким правом?

Відео «Як виникло магдебурзьке право»
(тривалість 02 хв 08 с)
<https://cutt.ly/XyC31kx>

поширення пов'язане із створенням громад німецьких переселенців в українських містах. У **1356 р.** польський король Казимир III *підтвердив право на самоврядування Львову.*

Одними з перших магдебурзьке право отримали Сянок — 1339 р., Кам'янець-Подільський — 1374-го, Луцьк — 1432-го. У 1499 р. магдебурзьке право отримав Київ.

Руський грошик, Львів, XIV ст.

Свідчать документи

Із Грамоти Казимира III про підтвердження Львову магдебурзького права

Ми, Казимир, з Божої ласки король Польщі [...] прагнемо, щоб це місто процвітало і збільшувало свої вигоди, доходи, користі й добробут. Для втіхи згаданого міста і збільшення кількості його вірних мешканців надаємо і встановлюємо цьому місту на вічні часи німецьке право, яке звичайно називається Магдебурзьким, усуваючи там усі руські права і всі руські звичаї, будь-ким ухвалені, які можуть якимось чином стояти на заваді цьому німецькому праву. Також ми звільняємо вказане місто і його мешканців від усіх юрисдикцій каштелянів, воєвод, суддів, підсудків, возних і від влади будь-кого, яким би титулом він не користувався.

Проаналізуйте історичний документ і визначте ознаки магдебурзького права. Як ці права вплинули на розвиток міста?

За магдебурзького права міщани шляхом виборів формували орган міського самоврядування — *магістрат*.

Система міського управління в містах із магдебурзьким правом

Діємо: практичні завдання

Зіставте зміст схеми «Система міського управління в містах із магдебурзьким правом» та відомості українського історика Івана Крип'якевича про особливості магдебурзького права в українських містах. Зробіть висновок про:

- рівень демократичності міського самоуправління;
- національний склад населення українських міст.

Думки істориків

У внутрішніх відносинах міст позначилися чималі соціальні противенства. Провід майже всюди захопив так званий патриціят, міські багатирі, що не допускали у своє коло ані середнього міщанства, ані незаможних передміщан...

Так само були загострені релігійно-національні відносини. Статути магдебурзького права в багатьох містах зазначали, що міста мають служити виключно визнавцям римської віри. Через те від участі в міських управах були виключені передусім українці, як визнавці православної віри. До винятків належав, зокрема, Кам'янець на Поділлі, де були три національні громади: українська, польська та вірменська. У малих містечках, де українське населення мало більшість, українці діставали лише одного-двох представників у раді й суді, а решту мали поляки.

Іван Крип'якевич «Історія України»

Попри суперечності, поширення магдебурзького права мало позитивне значення для розвитку українських міст. Воно сприяло економічному піднесенню міст, містобудуванню. Міста були осередками розвитку культури.

5. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

Діємо: практичні завдання

Керуючись текстом параграфа, самостійно побудуйте соціальну піраміду українського суспільства в XIV–XV ст.

Суспільство в українських землях протягом другої половини XIV–XV ст. було неоднорідним. Збільшувалася кількість *іноземців*: поляків, німців, вірмен, євреїв. Особливо помітними ці процеси були в західних землях. Як і в інших країнах Європи, для тогочасного суспільства українських земель був характерним поділ на *стани*. До привілейованих належали *шляхта* і *духівництво*. Непривілейованими були *міщани* та *селяни*.

У середині суспільних станів також спостерігалася неоднорідність груп залежно від правового становища

та державної приналежності регіону. На вершині соціальної піраміди перебувала найвпливовіша із груп шляхти — *магнати*.

Карто запам'ятати!

Магнат (лат. *magnus* — *великий*) — вельможа, можновладець, князь. За литовсько-польської доби людина високого соціального стану (великий землевласник, представник родової знаті).

На землях Великого князівства Литовського до магнатів належали *князі* — нащадки династій Рюриковичів і Гедиміновичів. Серед князів виділялися «*княжата головні*» та «*княжата повітники*». Княжата головні не підлягали місцевій адміністрації і брали участь у великокнязівській раді.

Від давніх боярських родів походили *пани*, які володіли спадковими вотчинними землями, однак розміщувалися сходиною нижче в соціальній піраміді, ніж князі. Ще нижче перебували представники середньої і дрібної шляхти (зем'яни, кінні слуги, княжі слуги), які отримували землю за несення військової служби.

Історичні подробиці

Наймогутнішим князівським родом українських земель були **Острозькі**. За родовими переказами, вони були нащадками князя Романа, сина Данила Галицького. Найвідомішим представником родини Острозьких був **Костянтин Іванович** (приблизно 1463–1530 рр.) — великий гетьман литовський, каштелян віленський. До самої смерті в 1530 р. він захищав православну церкву від наступу католицизму, організував захист українських земель системою міст і замків, здійснював походи проти татар. Відзначився в боротьбі з наступом Московії на литовсько-руські землі. Зокрема, у битві під Оршею 1514 р.

Яку позитивну роль відігравали українські магнати в історії?

В Галичині та Західному Поділлі, що перебували під владою Польщі, до шляхти належали переважно поляки. Ще наприкінці XIV ст. вони домоглися особливих привілеїв: звільнення від податків, приватної власності на свої землі, право на власне самоврядування. Князі були нечисленними і не виділялися в окрему групу. Поступово, щоб зрівнятися в правах із польською шляхтою і отримати доступ до високих посад, нащадки руських шляхетських

родів *ополячувалися* (переймали католицьку віру та польську мову).

У XIV–XV ст. окремою верствою населення стали *міщани* — населення міст і містечок за доби Середньовіччя і Нового часу. Вони займалися ремеслами, промислами, сільським господарством, торгівлею. Ця верства не була однорідною і складалася з міської аристократії (патриціату), середнього прошарку (бюргерів) та низів (плебсу).

Найчисленнішою верствою суспільства було *селянство*. Сільська громада складалася з *дворищ* (великих родин) або окремих господарств — *димів*. Для керівництва громадою обирали *отамана*. Судову владу здійснював *копний суд* — суд сільської громади. Сільські громади об'єднувалися у *волості* на чолі з виборними «старцями».

Історичні подробиці

За правовим становищем селяни поділялися на «похожих» (особисто вільних) і «непохожих» (тих, які не мали права необумовленого відходу від свого власника). У другій половині XV ст., у зв'язку з поширенням фільваркового господарства, процес обмеження особистої форми селянства набув форми **кріпацтва** — феодальної залежності селян, яка полягала в прикріпленні їх до землі, підлеглих адміністративній і судовій владі землевласника.

Найзаможніші вільні селяни — *слуги* — за службу отримували землю і звільнялися від повинностей. До вільних належали також *данники*, які сплачували данину, та *тяглові* селяни, які за користування землею виконували відробіткову повинність своєю худобою (тяглом) на користь держави чи землевласника. Серед збіднілих селян виділялися *сусіди* і *підсусідки* (селилися при дворах заможних селян), *коморники* (винаймали комори, бо не мали власного житла), *городники* (не мали житла, а лише землю) та *халупники* (мали житло, але не мали землі). До залежних категорій селян упродовж XIV–XV ст. належали *раби*, *челядь*, *холопи*.

Суспільні процеси XV ст. обумовили виникнення в соціальній структурі принципово нової верстви — **козацтва**.

Уперше в писемних джерелах козаки згадуються **1489 р.** у «Польській хроніці» Мартина і Йоахима Бельських.

Поступово різні привілейовані групи суспільства зливаються в єдину верству — шляхту, тоді як дедалі більше селян втрачали свободу і ставали залежними від шляхти.

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю нове

1. Назвіть провідні галузі господарства українських земель у XIV–XV ст.
2. Наведіть факти, які підтверджують зародження ринкових відносин в українських землях у XIV–XV ст.
3. Схарактеризуйте становище українців у містах і селах в умовах XIV–XV ст.

Досліджую і аналізую

1. Визначте спільні й відмінні риси соціально-економічного розвитку українських земель порівняно з іншими країнами середньовічної Європи.
2. Простежте зв'язок між входженням українських земель до складу Великого князівства Литовського, Кривської унії і напрямом соціально-економічного розвитку українських теренів.
3. Укладіть зі слів хмаринки крилатий вислів про середньовічне місто. Чи можна застосувати його для характеристики розвитку українських земель у XIV–XV ст.? Аргументуйте свою думку.
4. Обговоріть у класі результат роботи зі створення соціальної піраміди українського суспільства в XIV–XV ст.

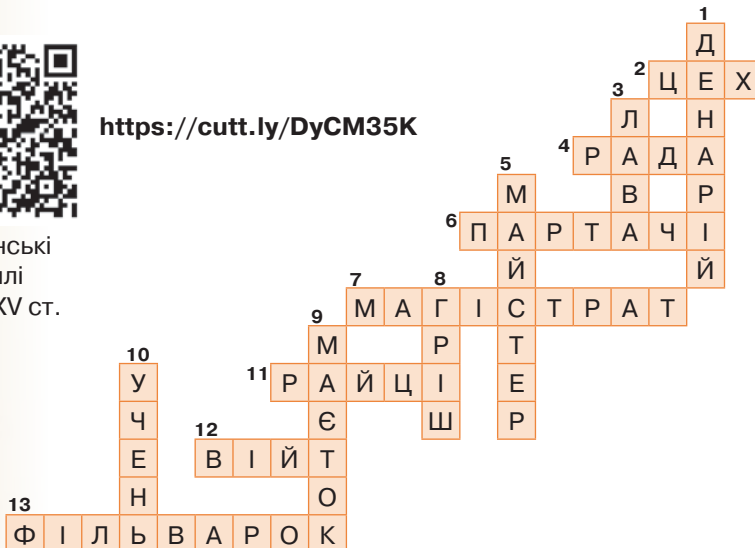
Мислю творчо

Складіть запитання до «Кросворда навпаки».

<https://cutt.ly/DyCM35K>

Українські
землі
в XIV–XV ст.

Культура українських земель XIV–XV ст.

Які, на вашу думку, чинники впливали на розвиток культури на українських землях у XIV–XV ст.?

1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

Українська культура XIV–XV ст. — спадкоємиця культури Русі-України та Галицько-Волинської держави. Культурний розвиток цього періоду відбувався у складних умовах. Українські землі, поділені між Великим князівством Литовським, Польщею, Московією, Османською імперією та іншими державами, опинилися під різними культурними впливами.

До певного періоду сприятливими були умови для розвитку культури у Великому князівстві Литовському. Збираючи руські землі, литовські князі прагнули долучитися до культури Русі-України, Галицько-Волинської держави, надбання яких не відкидали, а підтримували разом із православною вірою і руською мовою.

Поміркуймо!

Після яких подій в історії українських земель у складі Великого князівства Литовського відчулося небажання владних кіл підтримувати православну віру?

У Польському ж королівстві не сприймали православну культуру. Але водночас воно було брамою, крізь яку до України потрапляли ідеї **Відродження** — культури, що в XIV ст. зародилася в Італії і ґрунтувалася на ідеалах **гуманізму** та кращих традиціях античності. Саме через цю браму українці мали змогу долучитися до західноєвропейської системи освіти.

Етнічна строкатість українських земель створила сприятливі умови для зближення з культурою представників інших народів — поляків, німців, вірмен, євреїв, татар тощо. Нове і старе в українській культурі співіснувало, на шаровуючись одне на одне, створюючи унікальні культурні явища.

2. РОЗВИТОК ОСВІТИ

Освітою на українських землях опікувалася церква. У церковних школах учні здобували елементарну освіту —

училися читати (по часослову й псалтирю), писати й рахувати. Охочі могли здобути ширшу освіту — при великих монастирях. Однак вона мала церковний характер. Певної програми навчання не було, ченці вчили тому, що знали самі.

Відсутність вищих навчальних закладів в Україні змушувала юнаків, здебільшого синів міщан, здобувати освіту в університетах Європи.

В Ягеллонському університеті навчався, а потім здобув ступінь бакалавра та магістра **Юрій Котермак** (1450–1494 рр.) із м. Дрогобича (нині Львівська область). Згодом він продовжив навчання в Болонському університеті, де став професором медицини й астрономії. На 1481/1482 навчальний рік був обраний ректором цього навчального закладу.

Збереглася лише одна друкована праця Юрія Дрогобича — латиномовна «Прогностична оцінка поточного 1483 року». За формою і змістом друкована праця Юрія Дрогобича належить до числа дуже поширених у той час астрологічних календарів-«прогностиків», в яких на основі відомостей про розташування небесних світил «передбачалися» земні події. Вона вважається першою друкованою книгою українського автора.

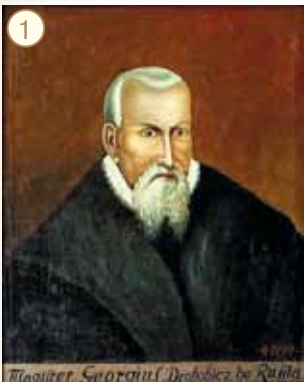

Поміркуймо!

У віршованому вступі до своєї праці Юрій Дрогобич писав:

Хоч і далекі від очей простори неба,
Та не такі віддалені від розуму людського.

Як ви розумієте ці слова видатного вченого?

Юрій Дрогобич Котермак
(1 — портрет 1494 р., 2 — сучасна поштова марка України)

Історичні подробиці

Дослідники звернули увагу на те, що в XV–XVI ст. не один лише Юрій з-поміж дрогобицьких міщан учився в Ягеллонському університеті. У списках вступників до цього закладу за 1411–1600 рр. вдалося відшукати принаймні 32 вихідців з Дрогобича. Але завершувала курс навчання й отримувала наукові титули лише незначна частина вступників. Здобуття Юрієм Дрогобичем 1470 р. ступеня бакалавра, а 1472-го — магістра свідчить про його наукові здібності й неабияку наполегливість у долатті труднощів. Із 208 юнаків, котрі разом з ним вступили до університету, бакалаврами у 1470/1471 навчальному році стали 66 осіб, а ступінь магістра отримали у 1472/1473 навчальному році лише дев'ять з них.

6 лютого 1478 р. Юрій Дрогобич писав у листі до краківського знайомого Миколи Чепіля: «Мені судилося бути бідним, весь час у клопоті й злиднях. Невеликий заробіток, який щодня здобуваю, дістається ціною постійної праці й величезних зусиль... Багато міг би я досягнути в науці, якби не мусив турбуватися про найнеобхідніше».

1. З якими труднощами, на вашу думку, зіткнулися студенти — вихідці з українських земель, навчаючись за кордоном?
2. Що мав на увазі Юрій Дрогобич, коли писав у листі: «...якби не мусив турбуватися про найнеобхідніше»?

3. ЛІТЕРАТУРА. ЛІТОПИСАННЯ

Літописна традиція Русі-України продовжувалась у західноукраїнських літописах, в яких подаються відомості про українські та білоруські землі у складі Великого князівства Литовського. Його складовою частиною є «Короткий Київський літопис», що охоплює події 1480–1500 рр. Характерною особливістю цих літописів є наявність «повістей» — вставок, що відрізняються за формою і стилем від літописного викладу. Одна з таких повістей — «Про Подольську землю». Її автор, розповідаючи про князів Коріатовичів, намагається обґрунтувати право Литви на Поділля.

Наприкінці XV ст. розпочалося друкування книг церковнослов'янською мовою. Німець Швайпольт Фіоль у 1491 р. в Кракові вперше надрукував кирилицею чотири книги для церковної служби

Сторінка «Часослова», 1491 р.

Пригадайте, коли і ким було винайдено книгодрукування.

в православних церквах: «Октоїх», «Часослов», «Тріодь Пісна», «Тріодь Цвітна».

4. АРХІТЕКТУРА І МІСТОБУДУВАННЯ

У другій половині XIV ст. долалися тяжкі наслідки монгольської навали. Відбудовували старі міста, споруджували нові. У XIV–XV ст. провідним було оборонне будівництво.

Поміркуймо!

Чому оборонне будівництво стає провідним саме у XIV–XV ст.?

Укріплення будували із цегли або каменю. Перебудовували майже всі давні кам'яні укріплення XII–XIV ст., зокрема в Кам'янці, Білгороді-Дністровському (до 1484 р. Четатя-Албе), Мукачевому, Кременці, Хотині, Луцьку. Храми й монастирі обмуровували міцними стінами, як оборонні споруди.

Діємо: практичні завдання

Аккерманська фортеця
в м. Білгороді-Дністровському

Костел Святого Варфоломія
в м. Дрогобичі

Вірменський собор
у м. Львові

Церква Зішестя Святого Духа
в с. Потелич

Кам'янець-Подільська фортеця

Покровська церква-фортеця у с. Сутківці

1. Розгляньте сучасні фото середньовічних споруд. Дізнайтеся, в яких областях України вони розташовані, коли побудовані.
2. Позначте ці пам'ятки архітектури на контурній карті.
3. Опишіть архітектурні особливості представлених споруд.

5. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Протягом XIV–XV ст. на українських землях розвивався провідний жанр тогочасного малярства — **іконопис**. Ікони, як і фрески, набували нових рис під впливом ідей гуманізму. На іконах з'явилися зображення рослин, архітектурного оточення, предметів побуту. Одними з кращих зразків іконопису є **ікона Богородиці з пророками з церкви в Підгородцях**, **ікона «Успіння Богородиці»**. Популярними були ікони, де в образах святих втілено воїнів-героїв (наприклад, **ікона Святого Юрія Зміборця**).

Ікона Богородиці з пророками з церкви в Підгородцях (XV ст.)

Ікона Святого Юрія Зміборця зі Станілі (початок XIV ст.)

Ікона «Успіння Богородиці» (робота маляра Олексія Горошковича, 1547 р.)

Поміркуймо!

Що спільного й відмінного в тематиці й оформленні представлених ікон?

ЗНАЮ МИНУЛЕ ♦ ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ ♦ ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знаю нове

1. Які чинники впливали на розвиток культури українських земель XIV–XV ст.?
2. Чому діти міщан їздили навчатися в європейські університети?
3. У яких університетах Європи навчалися українці?
4. Яку освіту здобув у Європі Юрій Дрогобич?
5. Назвіть перші книги, надруковані кирилицею в краківській друкарні Швайпольшта Фіоля. Для яких цілей вони були надруковані?
6. Події якого хронологічного періоду охоплює «Короткий Київський літопис»?

Досліджую і аналізую

1. Схарактеризуйте особливості архітектурних споруд на українських землях у XIV–XV ст.
2. Чому в XIV–XV ст. не втрачало свого значення будівництво оборонних споруд?
3. Іван Франко зауважував, що наприкінці XV ст. «повіяло на Україні новим європейським духом». Підтвердьте цю думку фактами.
4. Дослідіть пам'ятну монету як джерело історичної інформації. Які знання можна отримати за допомогою зображеної монети?

Монета «Міжнародний рік астрономії» номіналом 5 гривень, випущена Національним банком України (серія «Інші монети», 2009 р.)

Мислю творчо

1. Укладіть туристичний маршрут «Фортеці та замки України».
2. Об'єднайтеся з однокласниками/однокласницями в групи та укладіть оповіді за темами:
  - Я їду навчатись до Карлового університету.
  - Один день з життя студента Ягеллонського університету.
  - Один день з життя ректора Болонського університету.

Ці дати допоможуть вам зрозуміти історію. Запам'ятайте їх:

1491 р. видання в Кракові Швайпольшта Фіоля перших книжок, друкованих кирилицею

Практичне заняття. Українські землі в середині XIV–XV ст. Кримське ханство

1. СИНХРОНІЗУЄМО ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ

1. Розкрийте зміст історичних подій, уміщених на шкалі часу. Поясніть, як кожна з подій вплинула на розвиток українських земель. Доберіть відомі вам події з історії Європи та Азії в означений у завданні відрізок часу.

2. ДОСЛІДЖУЄМО ІСТОРИЧНУ ПАМ'ЯТКУ

Уявіть, що вам доручили підготувати статтю до путівника «Перлини архітектури України». Напишіть статтю про одну із запропонованих пам'яток архітектури (*скористайтесь довідкою «Як дослідити історичну пам'ятку», вміщеною на інтернет-ресурсі до підручника*).

Покровська церква-фортеця у с. Сутківці на Хмельниччині (початок будівництва 1476 р.)

Реформатська церква (колишній Костел Святої Єлизавети) у м. Хусті на Закарпатті (початок будівництва XIII ст.)

Узагальнення до розділу 5

«Руські удільні князівства у складі сусідніх держав. Кримське ханство»

- У XIV ст. відбулися важливі зміни в політичному житті українських теренів: влада Золотої Орди занепала, натомість українські землі увійшли до складу різних держав: Королівства Польського, Угорщини, Великого князівства Московського, Великого князівства Литовського, Кримського ханства, Молдавії.
- У XIV–XV ст. українські землі були включені до складу Великого князівства Литовського — багатоетнічної держави, у якій 9/10 населення були жителями руських земель — майбутні українці та білоруси. Відносини між правлячою династією і місцевим населенням складалися мирно. «*Старовини не рушимо, новини не вводимо*» — таким був принцип правління на українських землях. Офіційною мовою князівства була руська.
- У 1385 р. між Польщею і Литвою, з метою захисту від агресії німецьких рицарів, було укладено Кревську унію. Союз було скріплено династичним шлюбом литовського князя Ягайла та польської королеви Ядвіги.
- Кревська унія поклала початок поглиненню Великого князівства Литовського Польщею і поширенню католицизму в українських землях.
- Об'єднання Литви та Польщі дало можливість відбити натиск Тевтонського ордену. У Грюнвальдській битві 1410 р. польсько-литовсько-руські війська розгромили тевтонців.
- Від XIV ст. в українських містах набуло поширення «магдебурзьке право» за зразком німецьких міст.
- У 1239 р. Крим завоювали монголи, і відтоді півострів став частиною Золотої Орди. У 1441 р. свою державу — Кримське ханство — утворили кримські татари.
- Перший король угорців Стефан I Святий, скориставшись смутою на Русі після смерті Володимира, приєднав Закарпаття до Угорського королівства. Лише кілька разів на нетривалий час Закарпаття входило до руських земель. У 1414 р. Закарпаття надовго перейшло під владу Угорщини.

1. КРОСВОРД НАВПАКИ

Пригадайте, яку роль в історії українських земель відіграли герої вправи «Кросворд навпаки». Укладіть запитання до кросворда.

Вправа «Українські землі
у складі сусідніх держав»
<https://cutt.ly/oyCM3sP>

2. ІСТОРИЧНА ЧИСЛОВА ХМАРИНКА

Виконайте завдання з числовою хмаринкою.

1. Назвіть закодовані у хмаринці історичні події.
2. Визначте століття, у яких відбувалися вказані події.
3. Поясніть, історію яких державних утворень, пов'язаних з Україною, розповідає хмаринка.
4. Складіть задачу на лічбу часу з чотирма датами хмаринки.

3. ЛОГІЧНИЙ ПАЗЛ

Розгадайте логічний пазл (с. 170) і виконайте творче завдання за алгоритмом.

1. Розгадайте символи кожної з клітинок фігури.
2. Визначте, про кого «розповідає» пазл.
3. Складіть сенкан про героя пазла (*скористайтеся пам'яткою «Як скласти сенкан», вміщеною на інтернет-ресурсі до підручника*).
4. Створіть за зразком пазл про князя Костянтина Івановича Острозького, Хаджі Гірея.

15, 19, 23, 7,
21, 17, 1, 15

1450-
1494

4. ЗАКODOVАНИЙ ПАЗЛ

Скористайтеся гаджетом — зіграйте в гру «Архітектурні пазли» і виконайте завдання.

1. Назвіть архітектурні пам'ятки. Покажіть на карті місця, де вони розташовані.

2. Визначте, до культурної спадщини яких народів України належать ці пам'ятки.

3. Поясніть, яким було призначення пам'яток у часи їх спорудження.

Онлайн-гра «Архітектурні пазли»

<https://cutt.ly/9yC1w8F>

<https://cutt.ly/lyC1rq1>

<https://cutt.ly/uyC1rKJ>

<https://cutt.ly/jyC1t0Q>

5. ЩО МИ ЗНАЄМО З ТЕМИ

Перевірте, як ви засвоїли матеріал теми за допомогою онлайн-тесту. Для виконання завдання перейдіть за посиланням: <https://cutt.ly/JyC1yDT> або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код.

Бажаємо успіху та високих балів!

Узагальнення до курсу «Історія України в контексті епохи Середніх віків»

1. ВІДЧИНЯЄМО БРАМУ ЄВРОПИ

На початку підручника ви ознайомилися із думкою історика Сергія Плохія, який назвав Україну «Брамою Європи». З вивченого вами курсу історії України доберіть аргументи, що підтверджують або спростовують цю думку. Зробіть обґрунтований висновок.

Європа є важливою частиною української історії, так само як і Україна — європейської. Розташована на західному краю Євразійського степу, Україна протягом багатьох століть була брамою Європи. Інколи, коли «брама» зачинялася внаслідок війн чи конфліктів, Україна допомагала зупинити чужинські навали зі сходу та заходу; коли ж вона була відчинена, як це найчастіше траплялося в українській історії, вона правила за міст між Європою і Азією, сприяючи обміну людьми, товарами й ідеями.

Завдання
«Історія в писемних джерелах»
<https://cutt.ly/CyXSkFo>

2. ВЕБКВЕСТ «МАНДРІВКА СЕРЕДНЬОВІЧНОЮ УКРАЇНОЮ»

Запрошуємо взяти участь у грі й пригадати найважливіші сторінки історії України доби Середньовіччя. Для цього перейдіть за посиланням:

<https://cutt.ly/4oBsTPW>

або скористайтеся смартфоном — зчитайте QR-код.

3. ІСТОРИЧНА ФІЛАТЕЛІЯ

Запрошуємо на виставку «Історична філателія України». На ній представлені поштові марки, що ілюструють ключові події історії України від заснування Києва до кінця XV ст. Уявіть, що вас як знавця історичної філателії запросили провести екскурсію для глядачів/глядачок. Підготуйтеся до екскурсії, виконавши завдання.

1. Визначте, які історичні події позначені на шкалі часу, і поясніть, у чому полягало їхнє значення для розвитку українських земель.
2. Уважно розгляньте марки та визначте, яким подіям, епізодам, видатним діячам історії вони присвячені.
3. Уявно розташуйте марки на шкалі часу, дотримуючись хронологічної послідовності.
4. Запропонуйте марки, які ви додали б до колекції.

4. «ІСТОРИЧНІ ГЕРОЇ КРУГЛОГО СТОЛУ»

Видатні діячі доби Середньовіччя зібралися за круглим столом історії. Метою зібрання визначено підсумувати, яку спадщину залишило нащадкам суспільство українського середньовіччя. Кожному здається, що його спадщина найвагоміша. Допоможіть учасникам розібратися.

1. Визначте, чю спадщину (*історичної особи, державного утворення*) ілюструють розкладені на столі фотографії.
2. Пригадайте, коли відбулися пов'язані із фотографіями події.
3. Поясніть, яке значення для нащадків мають запропоновані об'єкти історичної спадщини.
4. Запропонуйте власний перелік цивілізаційних надбань для цієї вправи.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

Баскак — представник монгольського хана на завойованих землях; здійснював контроль за місцевою владою, вів облік населення і збирав данину.

Бояри — привілейована верства руського суспільства, родова знать, яка володіла землями — вотчинами.

Вотчина — безумовне земельне володіння, що передається у спадок, вільно продається, дарується.

Графіті — стародавні написи й малюнки, зроблені гострими предметами на стінах архітектурних споруд, керамічних виробих та інших речах.

Данина — рання форма збирання податків у Русі в перехідний період від вождівства до князівства.

Дружина — військо у слов'ян, що складалося з найближчого оточення князя.

Ікона — живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих і подій Святого Письма.

Князь — воєначальник роду чи племені (племінного союзу), який стояв на чолі військової дружини; згодом — правитель держави (князівства).

Літопис — історико-літературний твір, у якому розповідь ведеться за роками.

Магдебурзьке право — поширене в Центрально-Східній Європі міське самоврядування, що здійснювалося через виборні органи — раду і лаву.

Магнат — вельможа, можновладець, князь. За литовсько-польської доби людина високого соціального стану (великий землевласник, представник родовой знаті).

Митрополія — територія, що перебуває під релігійною владою митрополита; зазвичай складається з кількох епархій.

Мозаїка — зображення або візерунок на підлозі, стіні, виконані з кольорових каменів, смальти (кольорове скло), керамічних плиток й інших матеріалів.

Печеніги — середньовічні тюркомовні кочовики, що жили відгінним скотарством.

Полюддя (від «ходіння по людях») — збирання натуральної данини з підлеглого населення Русі, яке провадив щозими київський князь або його намісник.

Собор — особлива велична церква (храм) у християнстві, що є престолом (кафедрою) єпископа, митрополита.

Султан — титул мусульманського правителя, вживаний у багатьох мусульманських країнах, зокрема в Османській імперії.

Унія — об'єднання, союз двох або кількох монархічних держав під владою однієї династії.

Фреска — живопис на вологій штукатурці (тиньк).

Шлюбна дипломатія — укладення шлюбів між представниками держав з метою підтримки добросусідських відносин.

Шляхта — назва привілейованої верстви суспільства на українських землях у 2-й половині XIV — на початку XX ст.

Язичництво (поганство) — обожнювання сил природи, віра в багатьох богів і в магію.

Ярлик — грамота-дозвіл монгольського хана, яку видавали підлеглим князям на право князювання.

ДАТИ, ЩО ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ

IX ст. — утворення Русі-України (Київської держави)

860 р. — похід князя Аскольда на Константинополь

882 р. — об'єднання північних та південних руських земель Олегом

907 р. — похід Олега на Константинополь

911 р. — укладення торговельної угоди Русі та Візантії

941, 944 рр. — походи Ігоря на Константинополь

945 р. — повстання деревлян, убивство князя Ігоря

945–964 рр. — правління княгині Ольги

968 р. — похід Святослава на дунайську Болгарію (Перший балканський похід)

970–971 рр. — війна Святослава з Візантією (Другий балканський похід)

980 — 1015 рр. — правління князя Володимира Великого

988 р. — хрещення Русі-України Володимиром Великим, розбудова Київської митрополії

Близько 1016 рр. — укладення «Руської правди» Ярославом Мудрим

1019–1054 рр. — правління князя Ярослава Мудрого

1036 р. — розгром печенігів під Києвом

1037 р. — завершення будівництва Софійського собору в Києві

1056–1057 рр. — завершення Остромирового Євангелія

1068 р. — поразка Ярославичів у битві з половцями на р. Альта

1097 р. — Любецький з'їзд князів

1113–1125 рр. — правління Володимира Мономаха у Києві

1113 р. — укладення «Повісті минулих літ»

1187 р. — перша писемна (літописна) згадка назви «Україна»

1187 р. — створення поеми «Слово про похід Ігорів»

1199 р. — утворення Галицько-Волинської держави

1223 р. — поразка руських військ у битві з монголами на Калці

1238–1264 рр. — правління Данила Романовича

1240 р. — облога і розорення Києва військами монгольського хана Батия

1245 р. — битва біля м. Ярослава; поїздка Данила Романовича в Золоту Орду

1253 р. — коронація Данила Романовича

1301–1308 рр. — правління в Галицько-Волинській державі Юрія I Львовича

1340 р. — входження Волині до складу Великого князівства Литовського

1362 р. — перемога литовсько-руського війська у битві з монголами на Синіх Водах

1385 р. — Кревська унія Польщі та Литви

1387 р. — установа в Галичині та Холмщині влади Польщі

1410 р. — Грюнвальдська битва: розгром Тевтонського ордену польсько-литовсько-руськими військами

1413 р. — Городельська унія

1435 р. — поразка Свидригайла Ольгердовича у битві під Вількомиром

1441 р. — утворення Кримського ханства

1452 р. — ліквідація Волинського удільного князівства

1471 р. — ліквідація Київського удільного князівства

1478 р. — визнання Кримським ханством васальної залежності від Османської імперії

1489 р. — перша згадка про українських козаків у писемних джерелах

1503 р. — загарбання Чернігово-Сіверської землі Великим князівством Московським

1514 р. — битва під Оршею — перемога литовського війська на чолі з Костянтином Острозьким над військом Московії

Навчальне видання

ДРІБНИЦЯ Віталій Олександрович

ЩУПАК Ігор Якович

БУРЛАКА Олена Вікторівна

ПІСКАРЬОВА Ірина Олександрівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Головна редакторка *І. В. Красуцька*

Редакторка *Л. П. Марченко*

Головна художниця *І. П. Медведовська*

Художник-ілюстратор *Б. Г. Маслюк*

Фахове редагування *Н. С. Власова, Є. А. Врадій, К. Ю. Галушко, І. Б. Гирич,*

С. В. Громенко, Д. О. Секиринський, Б. В. Черкас

Літературне редагування *З. В. Бондар, Н. В. Островська*

Художня редакторка *К. В. Берсенєва*

Технічний редактор *Е. А. Авраменко*

Коректорки *Л. А. Еско, С. В. Войтенко*

Комп'ютерна обробка відео *Д. С. Коновалов*

В оформленні підручника використано фотографії з вільних інтернет-джерел, а також фото Сергія Клименка, Ігоря Яшкіна, Володимирянина, Катерини Байдужої; мозаїчні зображення князів Русі-України (с. 19, 25, 33, 79, 82), які створили художники Григорій Корінь і Володимир Федько, удостоєні за цю роботу Державної премії України в галузі архітектури, 1991 р.

Формат 70x100 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. 14,256 + 0,324 форзац.

Обл.-вид. арк. 13,80 + 0,55 форзац.

Зам. №

Тираж 104 132 пр.

ТОВ «Український освітянський видавничий центр «Оріон»»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру

видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.

Адреса видавництва: 03061, м. Київ, вул. Миколи Шепелева, 2

www.orioncentr.com.ua

Віддруковано

ТОВ «ПЕТ»

61024, м. Харків, вул. Максиміліанівська, 17

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 6847 від 19.07.2019 р.